

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У
ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Виконав: магістрант 2-го курсу, групи 8.2319-ср-з
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
В.І. Паливода

Керівник: професор кафедри соціальної
філософії та управління,
доцент, д.і.н. Приймак О.М.,

Рецензент: професор кафедри соціальної
філософії та управління,
доцент, д.філос.н. Капріцин І.І.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра соціальної філософії та управління
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри соціальної філософії та
управління

_____ Т.І. Бутченко
« _____ » _____ 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ

_____ Паливоді Владиславу Івановичу

(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи Профілактика булінгу підлітків з інвалідністю у
закладах загальної середньої
освіти

керівник роботи Приймак Олег Миколайович., д.і.н., доцент

(прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від «25» травня 2020 року № 606-с

2. Строк подання студентом роботи 3 грудня 2020 року

3. Вихідні дані до роботи: Безпалько О.В. Соціальна педагогіка у
схемах і таблицях: навч. посібник. Київ: Логос, 2003. 134 с.; Ачитаева И Б.
Деструктивные взаимоотношения а учебных группах образовательных
учреждений МВД России. Автореф. дис.... каид. психол наук. Москва. 2010.
25 с.; Бердышев И. Лекарство против ненависти; семинар записала Е.
Куценко. 2005. 15 марта (№ 18). С. 3; Беляева О. Булинг у шкільному
середовищі. Теорія та практика. Психолог. 2017. вересень (№ 17/18). С.1–
49.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): 1. Дати визначення булінгу та його структури. 2.
Розглянути основні передумови виникнення булінгу та його використання.
3.Охарактеризувати сутність та зміст соціальної роботи з школярами з
інвалідністю. 4. Вивчити технології профілактики підліткового булінгу та
особливості профілактичної діяльності шкільного соціального робітника з
дітьми з інвалідністю. 5. Проаналізувати результати дослідження
ефективності протибулінгових профілактичних заходів в загальних та
середніх школах м. Запоріжжя. 6. Розробити рекомендації з оптимізації

профілактики булінгу підлітків з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): 2 таблиці, 1 рисунок

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Приймак О.М., професор кафедри соціальної філософії та управління	25.05.2020	25.05.2020
Розділ 2	Приймак О.М., професор кафедри соціальної філософії та управління	26.06.2020	26.06.2020
Розділ 3	Приймак О.М., професор кафедри соціальної філософії та управління	03.10.2020	03.10.2020

7. Дата видачі завдання 25 травня 2020 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Березень – квітень 2020	<i>виконано</i>
2.	Бібліографічний пошук	Травень 2020	<i>виконано</i>
3.	Розробка основних положень роботи	Травень 2020	<i>виконано</i>
4.	I розділ	Червень 2020	<i>виконано</i>
5.	II розділ	Липень – серпень 2020	<i>виконано</i>
6.	III розділ	Жовтень – листопад 2020	<i>виконано</i>
7.	Систематизація висновків	Листопад 2020	<i>виконано</i>
8.	Нормоконтроль	Листопад – грудень 2020	<i>виконано</i>

Студент _____ В. І. Паливода _____

Керівник роботи _____ О.М. Приймак _____

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І.С. Цапліна _____

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 90 сторінок, 70 позицій у списку літератури, 3 додатків.

ПРОФІЛАКТИКА, БУЛІНГ, ПІДЛІТКИ, ІНВАЛІДНІСТЬ, ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Мета дослідження: дослідити та встановити особливості впливу булінгу на підлітків з інвалідністю.

Об'єктом дослідження є особистісні характеристики які спонукають до булінгу.

Предметом дослідження є вивчення технології профілактики підліткового булінгу та особливості профілактичної діяльності шкільного соціального робітника з дітьми з інвалідністю.

Методи дослідження. У процесі роботи використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження: теоретичні, практичні.

Гіпотеза: протибулінгові профілактичні заходи в загальних та середніх школах м. Запоріжжя є результативними.

Висновки: 1. Аналіз теми нашої роботи показав, що зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю включає в себе ставлення до інваліда в суспільстві і визначається множинним комплексом чинників, серед яких провідними є рівень розвитку продуктивних сил суспільства, система економіки, характер виробничих відносин, а також особливості політичних, моральних, філософських, релігійних поглядів.

2. Явище булінгу дає змогу визначити його як довготривалу та систематичну агресію, яка може приймати багато форм, і фізичних і словесних; частину соціального життя групи; неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус тощо.

3. Антибулінгова робота в закладах освіти України ґрунтується на превентивному підході та є організованою системою дій множинних суб'єктів: директорів, учителів, соціальних педагогів, психологів школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громадських організацій.

SUMMARY

Qualifying paper is composed of 90 pages, 70 positions in the Reference List, 3 Annexes.

PREVENTION, BULLYING, ADOLESCENTS, DISABILITY, SECONDARY EDUCATION INSTITUTION

Research objective is to examine and identify the impact of bullying specifics of adolescents with disabilities.

Research object is personal attributes inciting to bullying.

Research subject is the study of the technology for adolescent bullying prevention and specifics of prevention activity of school social service worker as related to children with disabilities.

Research methods. The course of the work applied both general scientific and dedicated methods: theoretical, practical.

Conclusions: 1. Analysis of the our paper topic demonstrated that intention of social service related to the school students with disabilities includes public attitude toward disabled persons determined by range of factors, major of which are level of productive society forces development, economic system, type of industrial relations, and also specifics of political, moral, philosophical and religious views.

2. Phenomenon of bullying makes it possible to determine it as long-term and repeated actions of aggression, which may take on various physical and verbal forms; part of social life of the group; repeated violence actions, whether social or verbal ones, by those who are higher on the social scale etc.

3. Anti-bullying activity in the education institutions of Ukraine is based on proactive approach and is an organized system of actions of various subjects: principals, teachers, social service teachers, school psychologists, school students, their parents, police officers, members of public organizations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	8
1.1. Психологічна характеристика, аналіз поняття булінгу та його структури	8
1.2. Основні передумови виникнення булінгу та його використання.....	10
1.3. Вікові критерії особливостей виникнення булінгу	15
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	22
2.1. Сутність та зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю.....	22
2.2. Різновиди булінгу в учнівському колективі	37
2.3. Технології профілактики підліткового булінгу	37
2.4. Особливості профілактичної діяльності шкільного соціального робітника з дітьми з інвалідністю	44
РОЗДІЛ 3 ПРАКСИОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	54
3.1. Результати дослідження ефективності протибулінгових профілактичних заходів в загальних та середніх школах м. Запоріжжя	63
3.2. Рекомендації з оптимізації профілактики булінгу підлітків з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти	71
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	83
ДОДАТКИ	92

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день надзвичайно гостро постає проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках підлітків. Особливого розповсюдження набувають прояви систематичної, довготривалої агресії підлітків з інвалідністю, коли в ситуацію прояву агресії поступово «включається» весь учнівський клас. Актуальність вивчення цього явища у наш час обумовлюється тим, що по-перше, збільшується кількість фіксованих випадків даного явища.

Ситуація булінгу призводить до низки педагогічних (шкільна дезадаптація, академічна неуспішність), психологічних (психологічні розлади, закріплення в свідомості негативних уявлень про себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації, соціальна дезадаптація), медичних (травматизація) наслідків.

Формування особистості є неперервним і складним процесом, де діє багато факторів. Зокрема стиль сімейного виховання впливає на становлення особистості, особливо в підлітковому віці. Такий своєрідний перехідний вік від дитинства до зрілості характеризується не лише стрімким фізіологічним та статевим розвитком, а й постає гостра проблема у самоствердженні підлітків з інвалідністю та рівноправному і довірливому спілкуванні, як з ровесниками, так і з дорослими.

Проблема досліджувалась переважно західними науковцями. В Україні не проводяться систематичні загальнонаціональні дослідження цього явища (лише поодинокі), і тому ще недостатньо запропонованих форм і методів профілактики та корекції цього явища. Проблематику булінгу шкільного насильства досліджувала низка науковців: Є. Грибанов, Р. Іванченко, Л. Нечипорук, О. Ожйова, В. Пономарьов, В. Соловйов, О. Шуміло та інші. Тим не менше булінг є відносно новим поняттям на теренах України, залишається поки що малодослідженим напрямом для вітчизняної науки.

Значимість і актуальність проблеми обумовили вибір теми: «Профілактика булінгу підлітків з інвалідністю у закладах загальної середньої освіти».

Мета дослідження дослідити та встановити особливості впливу булінгу на підлітків з інвалідністю.

Об'єктом дослідження є особистісні характеристики які спонукають до булінгу.

Предметом дослідження є вивчення технології профілактики підліткового булінгу та особливості профілактичної діяльності шкільного соціального робітника з дітьми з інвалідністю.

Завдання дослідження:

- Дати визначення булінгу та його структури.
- Розглянути основні передумови виникнення булінгу та його використання.
- Охарактеризувати сутність та зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю.
- Вивчити технології профілактики підліткового булінгу та особливості профілактичної діяльності шкільного соціального робітника з дітьми з інвалідністю.
- Проаналізувати результати дослідження ефективності протибулінгових профілактичних заходів в загальних та середніх школах м. Запоріжжя.
- Розробити рекомендації з оптимізації профілактики булінгу підлітків з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти.

Гіпотеза: протибулінгові профілактичні заходи в загальних та середніх школах м. Запоріжжя є результативними.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури і додатків.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Психологічна характеристика, аналіз поняття булінгу та його структури

Насильство у світі залишається чи не найбільшою проблемою, зокрема булінгу – цькування та проявів агресії до особистості з метою її принизити. Сотні мільйонів дітей та молодих людей у кожному куточку планети страждають від їх проявів з боку інших людей – сторонніх і навіть рідних.

Булінг – достатньо нове поняття в житті сучасної людини. Із повсякденного визначення це слово перетворилось у міжнародний термін і містить у собі низку соціальних, психологічних, юридичних і педагогічних проблем. І хоча слово для нас це нове, явище яке воно визначає, на жаль нам добре відоме, і є однією із актуальних проблем сучасності, яка потребує ретельного вивчення, однак відсутність достатньої інформації про булінг є перешкодою для розв'язання цієї важливої проблеми.

У перекладі з англійської булінг (bullying) означає цькування, залякування третирування [5]. У зв'язку з тим що проблема булінгу залишається малодослідженою, досі немає чіткого наукового визначення цього терміна. Саме поняття булінгу розуміється окремими авторами по-різному, і дається різна класифікація його видів.

Булінг – це в кожному разі насильство, але не всяке насильство є булінгом(наприклад тероризм не є булінгом). Булінг є різноманітним видом насильства, і, у свою чергу теж може виражатися по-різному, тобто має свої види. Соціальна структура булінгу, як правило, має три елементи, а саме: переслідувач (булі), жертва та спостерігач. У сучасній науці існує декілька підходів до вивчення булінгу. Одні дослідники зосереджують увагу на

пошуку й визначенні особистісних рис, характерних для особи булі та його жертви. Інші намагаються розглядати булінг як соціально-психологічний феномен.

Отже, розглянемо, як розуміють таке явище, як булінг, деякі дослідники:

Роланд описує булінг-структуру як соціальну систему, яка включає:

- «Кривдників» (переслідувачів, хуліганів).
- «Жертва».
- «Свідків» (спостерігачів).

«Кривдники» Д.Олвеус стверджує, що «Кривдники «можуть бути охарактеризовані як індивіди, які володіють високим потенціалом загальної агресивності. Вони «нападають» так чи інакше не тільки на своїх жертв, але і на вчителів, рідних, позитивне ставлення до агресії, ніж «свідки» і «жертви». У них відмічається нехватка в проявах емпатії до жертв і висока потреба в домінуванні над іншими. «Кривдники» відчувають сильну потребу керувати дітьми і отримувати задоволення від їх підпорядкування. Олвеус також встановив, що кривдники відчуває себе успішними і самовпевненими.[6]

«Жертви». На відміну від інших агресивних дій, які включають в єдині і короткострокові напади , булінг, як правило, відбувається безперервно в продовж довгого періоду часу, надовго залишаючи «жертву» в стані тривожності і страху. «Жертви» часто переживають психологічне насилля, ізоляцію і самотність, відчуття небезпеки та тривоги. Всі ці прояви являються результатом впливу атмосфери, яка оточує «жертву» булінгу. Вони відрізняються соціальною відчуженістю, схильністю ухилятися від конфліктів і характеризуються як чутливі, замкнуті і сором'язливі люди з проявами різних психосоматичних симптомів, соматичною ослабленістю. Підвищеною тривожністю і депресивністю, низькою самооцінкою і невпевненістю в собі з переважанням не конструктивних стратегій оволодіння зі складними ситуаціями, зниженою навчальною мотивацією і багаточисленними проблемами в спілкуванні [29].

«Свідки». Виділення характерологічних рис «свідків» виявилось найбільш важким завданням. Це зумовлено тим, що в ситуації булінгу в ролі «свідків» знаходяться більшість дітей у всьому своєму різноманітті і різнорідності. [8]. Встановлено, що в результаті відчуття власного безсилля їх самооцінка помітно знижується. Сторонні спостерігачі часто повідомляють про відчуття провини і відчуття свого безсилля. Еск'ю (1988) відмічає, що від цькування страждає не тільки «жертва», але і все оточення, але безсиле дати відсіч «кривднику»[1].

1.2. Основні передумови виникнення булінгу та його використання

Причинами виникнення булінгу (цькування) у міжособистісних взаєминах можуть бути різні чинники, які можна поєднати у чотири групи: особистісні, сімейні, соціальні, оточення (середовище).

1. Особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості дитини (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо).

Розлади та порушення в розвитку дитини можуть стати причинами виникнення булінгу (цькування). Так, часто ініціаторами булінгу (цькування) є діти, які мають певні індивідуальні психологічні особливості та спровоковану цим агресивну поведінку (синдром дефіциту уваги, гіперактивності, розлади поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад, посттравматичний стресовий розлад та інші) [9].

Будь-яка інакшість – відмінність дитини від інших дітей, наприклад, зовнішній вигляд, стан здоров'я, національність тощо, являється однією з найчастіших причин булінгу (цькування) по відношенню до таких дітей.

Іноді діти вважають булінг (цькування) прийнятним способом самоствердитись та завоювати авторитет в очах друзів та однолітків: стати популярними, керувати, мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися та поважати. Ця причина має більшу вірогідність у період

переходу з початкових до середніх та з середніх до старших класів, а також коли у класі з'являються нові учні/учениці [12].

Також причиною булінгу (цькування) може стати спосіб поведінки дитини - коли дитина проявляє або не проявляє активність, на яку від неї очікує більша частина групи (класу) (відмінник, підлиза, двієчник, занадто активний/пасивний, експресивний/закритий). Крім того, причиною булінгу (цькування) серед дітей в школі може стати намагання компенсувати невдачі в навчанні, суспільному житті тощо. Так, деякі діти булять через заздрість успішнішим учням, через кращі або крутіші речі, одяг, гаджети. [10]

2. Серед сімейних чинники, які визначають агресивну поведінку дитини та можуть провокувати булінг (цькування), можна виділити: [18]

- брак близьких стосунків у батьків з дитиною та відсутність їхньої уваги до неї, позбавляє дитину можливості ділитись з рідними своїми проблемами та труднощами у спілкуванні;

- слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль спілкування) контроль над дитиною. Наприклад, якщо батьки не дають дитині спокою через оцінки, кричать на неї, позбавляють прогулянок і спілкування, не залишаючи час для відпочинку, то дитина буде вести себе в школі так само; [26]

- гіперопіка над дитиною. Наприклад, коли дитина виходить із сімейного оточення у зовнішній світ, вона не здатна самостійно вирішувати проблеми, не спроможна за себе постояти, не розуміє важливість прийняття інших людей;

- тиск або жорстоке поводження батьків, що призводить до сприйняття дитиною навколишнього світу як постійного джерела загрози. Наприклад, якщо дитина в родині засвоює, що сварки, бійки, образи, критика та приниження іншого є єдиним способом висловити своє невдоволення, то в подібній ситуації в школі дитина починає діяти за звичною для неї схемою.; [19]

- домашнє насильство спричиняє появу булінгу, зокрема в шкільному середовищі, коли дитина, що потерпає від домашнього насильства, копіює дії дорослих, може стати як жертвою, так і кривдником;

- виховання в неповній сім'ї. Варто відзначити, що не завжди виховання в неповній сім'ї може призвести до агресивності дитини. [31]

3. Чинники середовища.

Несприятливий соціально-психологічний клімат в школі, стрес від навчання внаслідок перевантаження, відносини з однолітками та вчителями, відсутність належної уваги з боку вчителів, сприяють появі сварок, конфліктів, проявів насильства та їх перехід в булінг (цькування) [37].

Найбільш розповсюдженими чинниками, які провокують появу булінгу (цькування) в закладі освіти є:

- авторитарний стиль навчання. Іноді вчителі самі можуть бути ініціаторами булінгу (цькування), коли учень розглядається як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер. Вчитель особисто приймає рішення, без врахування думок учнів, встановлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, внаслідок чого учні втрачають активність, характеризуються низькою самооцінкою та агресивністю [27].

При авторитарному стилі навчання сили учнів спрямовані на психологічний самозахист, а не на засвоєння знань та особистий саморозвиток. Коли вчитель використовує систему групового покарання, коли карається вся група (клас) за провину окремого учня, це збільшує ризик виникнення агресивної поведінки серед учнів [11].

- Виокремлення вчителем будь-якого учня як позитивного або негативного прикладу для інших часто провокує суперництво, яке у майбутньому переростає у булінг (цькування) цієї дитини.

- Ігнорування проблеми на рівні закладу освіти. Іноді педагогічний персонал закладу освіти відмовляється визнавати випадки булінгу (цькування) в групі (класі) або закладі освіти в цілому, просто ігнорує це

явище. Це, в одному випадку, може сприйматися дітьми як норма поведінки, і вони будуть моделювати цю поведінку на інших дітей [58].

В іншому випадку - це провокує почуття безкарності та безнадійності та нерідко призводить до загострення ситуації з булінгом (цькуванням) в закладі освіти.

- Відсутність контролю з боку педагогічного персоналу за поведінку дітей під час перерв, а особливо в таких місцях, як їдальня, роздягальні, сходи тощо. До того ж сексуальні стосунки, які виникають серед учнів та учениць у старшому віці, також іноді стають підставою для виникнення булінгу (цькування) [4].

4. Соціальні чинники – це стереотипи, культурні норми, соціальна та економічна нерівність, вплив інформаційних технологій (ЗМІ, інтернет, ігри, фільми тощо). Досить часто причиною булінгу (цькування) в закладі освіти є гендерні стереотипи, тобто домінування чоловіків над жінками. Іноді учні та вчителі можуть допускати дискримінацію у міжособистісних стосунках по відношенню до учениць або вчительок, демонструючи свою силу та перевагу.

5. Соціальна та економічна нерівність – є досить розповсюдженою причиною булінгу (цькування) в школі. Учні із забезпечених сімей або з сімей з високим соціальним статусом можуть зневажливо ставитися до учнів з малозабезпечених сімей. Представники етнічних меншин, вимушено переміщені особи, мігранти частіше за інших підпадають під булінг (цькування) в закладі освіти навіть з боку вчителів [6].

Діти, які стають об'єктами зневажливого ставлення інших, можуть проявляти насильницькі дії проти своїх кривдників, що стає способом відновлення справедливості та самоствердження [15].

Також спонукати дітей до проявів булінгу (цькування) може популяризація насильницьких моделей поведінки на телебаченні, в кінематографі, в мережі Інтернет. Сучасні медіа не рідко демонструють жорстокість і насильство та значною мірою впливають на формування

цінностей та поведінку дітей. Значна частка дітей та підлітків після перегляду сюжетів з жорстокістю та агресивністю ідентифікують себе з такими героями та сприймають це як зразок поведінки. Діти поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті [13].

Зазвичай виникнення булінгу (цькування) в закладі освіти є комплексом декількох причин. Свого часу група дослідників розробила так звану «піраміду ненависті», яка побудована за тим же принципом, що і піраміда потреб Маслоу, тобто кожен нижній рівень обумовлює наступний рівень і уможливорює булінг (цькування), агресію, прояви насильства по відношенню до інших.

Вона складається з 5 рівнів:

- рівень упередженого ставлення;
- рівень дій, базованих на упередженні;
- рівень, на якому виникає дискримінація;
- рівень жорстокості; – рівень геноциду.

Таким чином, аби успішно працювати із булінгом (цькуванням) в закладі освіти, треба, в першу чергу, працювати із суспільними, у тому числі і з особистими, стереотипами та упередженнями, оскільки вони становлять основу, на якій зароджується ненависть та агресія по відношенню до інших. [30]. По-друге, варто пам'ятати, що діти переймають ставлення, реакції, способи поведінки дорослих, які ті часто транслують несвідомо. Тому батькам, педагогам варто працювати і над своїми емоціями, слідкувати за власними висловлюваннями та вчинками, реакціями та способами поведінки, аби не провокувати булінг (цькування) [14].

1.3. Вікові критерії особливостей виникнення булінгу

Вагомою причиною поширення булінгу у шкільному середовищі є вік дітей. Стереотипно, прийнято вважати, що сутички з однокласниками

влаштовують переважно підлітки з гормональним вибухом та неврівноваженою психікою [32].

Звичайно, агресія у дітей та підлітків певною мірою є віковою нормою. А це означає, що поведінку з метою заподіяти шкоду іншій людині демонструє, принаймні зрідка, багато хто, а то й більшість представників даних вікових груп. Проте певна частка дітей і підлітків відхиляється від цієї нормальної лінії розвитку й проявляє стабільно високі рівні агресивної поведінки, які вже не можна вважати віковою нормою. Саме поведінка таких індивідів й представляє особливий інтерес для дослідників [15].

Перший зразок агресивної поведінки дитина отримує від дорослих – вираз гніву, який здатне розпізнати тримісячне немовля. Потім, як наслідок, прояв дитиною гніву у відповідь на фрустрацію, що починається у другій половині першого року її життя. На другому та третьому роках життя у конфліктах з ровесниками і дорослими виникають поведінкові моделі агресії у формі вибухів гніву та застосування фізичної сили (наприклад, ударів, штовхань, валяння по підлозі) [24].

У дітей дошкільного віку агресивна поведінка спостерігається в ситуаціях захисту своїх інтересів та відстоювання своєї переваги, коли вони ще не засвоїли конструктивні способи взаємодії та не навчилися стримувати власні імпульси і агресивні дії використовуються як засіб або, як інструмент для досягнення певної мети.

Це можна спостерігати на дитячих майданчиках, де матусям доводиться вчити дітей ділитися іграшками, не забирати в інших дітей те, що сподобалось, не кривдити інших, уміти просити тощо. Згодом, із засвоєнням норм та правил поведінки, набуттям соціальних компетенцій ці безпосередні прояви дитячої агресії змінюються більш миролюбними формами поведінки [16].

Тому певною мірою ситуативні удари рукою, щипання, штовхання у дітей дошкільного віку «вважається» нормальним і може бути проявом самоствердження. Однак, якщо діти проявляють агресію, що не має якої-

небудь мети, спрямовану виключно на заподіяння шкоди іншій особі, їм подобається спостерігати, як іншій людині погано, то можуть свідомо й систематично знаходити способи, щоби завдати шкоди своїм «жертвам»[20]. Фізичний біль чи приниження однолітка викликає у таких дітей задоволення, а агресія виступає при цьому як самоціль. Подібна поведінка може свідчити про схильність дитини до ворожості і жорстокості, що, природно, викликає особливу тривогу [17].

Водночас зауважимо, що булінг – це не тільки фізичне насильство, він може здійснюватися і через соціальний тиск у формі бойкоту, ізоляції, зумисного створення психологічно напруженої атмосфери у колективі для аутсайдера, жертви, наприклад, коли група дівчаток неодноразово й демонстративно відмовляється грати з іншою дівчинкою, поєднуючись чи переходячи у вербальний – безперервні насміхання та висміювання [26].

З початком навчання у школі коло спілкування дітей значно розширюється. Спершу вони залучаються до формального спілкування у процесі виконання навчальних завдань, згодом будують неформальні взаємини, вагомий вплив на які визначає вчитель. Саме за сприяння вчителя, який виділяє окремих учнів як зразок для інших у навчанні та поведінці та звертає увагу не помилки інших, формується ставлення дітей один до одного, відбувається диференціація молодших школярів за статусами: сприятливий чи несприятливий.

У результаті почуття самотності, що переживає відкинута дитина, часто підкріплене особливостями сімейного виховання, індивідуальними особливостями дитини, фрустрацією базових потреб дитини, різними захворюваннями тощо, призводить до негативного ставлення до однолітків чи самого себе [33]. І якщо дитині 6-10 років хоча б один раз вдалося домогтися за допомогою сили того, що вона хотіла, а оточуючі уступили їй, то вона й надалі буде застосовувати такий спосіб для отримання бажаного. Втім, і покарання за агресію призводить до такого ж результату – до її посилення, так як покараний молодший школяр, може й перестане, битися з

іншими дітьми у дворі чи псувати речі в будинку, але ця загнана всередину агресія обов'язково проявиться: якщо не вдома, то в школі, якщо не у вигляді бійки, то у вигляді образливих прізвиськ на адресу ровесників [28].

До вікових особливостей, що обумовлюють підвищення рівня агресії у підлітків є загострення акцентуацій характеру, а також зростаюча фізична активність, що може виявлятися в задириливості, псуванні майна тощо. Варто також вказати на активне прагнення дітей цього віку на увагу, розуміння та довіру дорослих. Підлітки намагаються грати визначену соціальну роль не тільки серед однолітків, але й серед дорослих, виявляти соціальну активність, яку дорослі не завжди підтримують [59].

У результаті, наражаючись на психологічні бар'єри, не знаходячи взаєморозуміння в оточуючих та сім'ї, вони намагаються перебороти це через агресивну поведінку [25]. Ближче до середини підліткового періоду агресивна поведінка має тенденцію до зниження, як результат зростаючих соціальних навичок і саморегуляції. Однак Л. Лоубер і Д. Хей [31] відзначають, що в підлітковому і юнацькому віці агресивна поведінка змінюється за силою і характером прояву. У свою чергу змінюються і різновиди булінгу, набуваючи нових агресивніших форм, таких як вимагання, залякування, сексуальний булінг [34].

Важлива зміна в характері агресивної поведінки полягає і в тому, що агресія і насильство набувають тенденції до більшої соціальної організації. В підліткові угруповання входять ті неповнолітні, які відчують соціальну ізоляцію з боку своїх менш агресивних однолітків, а також вкрай агресивні індивіди, на яких припадає чимала частка підліткової агресії, у тому числі бійки між ворогуючими угрупованнями [2].

Важливо зазначити, що діти у яких рівень агресії є значно вищим, залишаються такими протягом тривалого часу. На основі результатів 16-ти досліджень стійкості агресивності серед осіб чоловічої статі Д. Ольвеус встановив, що агресія майже настільки ж стабільна, як інтелект, навіть протягом значного періоду. З цього випливає, що агресія в ранньому віці – це

проблема, яку з віком діти не зможуть подолати, якщо тільки не відбувається втручання будь-яких особливих цільових програм. Р. Лоубер і Д. Хей відзначають, що стійкість частіше має більш високі показники у тих індивідів, для яких характерні крайні показники на шкалі агресії, тобто які найменш або найбільш агресивні в момент часу [35].

Однак, незважаючи на виявлені високі коефіцієнти стабільності агресивної поведінки при переході від дитячого до підліткового і юнацького віку, слід звертати увагу на індивідуальну варіативність в агресивній поведінці. Навіть, коли на рівні групи коефіцієнти стабільності мають високі значення, у окремих індивідів характер агресивної поведінки може з часом змінюватися.

В цілому дослідження свідчать про безперервне зниження рівня агресії, причиною якого може бути пов'язаний з віком поведінковий норматив. Однак зрозуміло й те, що значна частина суб'єктів, які виявляли агресію в дитячому віці, продовжує залишатися агресивними і в подальшому. Враховуючи, що агресія проявляється в різних формах, що розрізняються за ступенем здійсненого насильства, важливо зрозуміти, наскільки стабільний рівень агресії для цих індивідів і чи має їх агресивна поведінка тенденцію до посилення і переходу від менш серйозних до більш серйозних форм прояву протягом індивідуального розвитку людини. Довготривале посилення агресії супроводжується поступовим збільшенням рівня жорстокості агресивних дій в дитячо-юнацький період, тоді як короткочасне посилення агресії означає різке збільшення насильства у тих індивідів, які в більш пізньому віці тільки починають проявляти агресію [36].

Існують переконливі дані про те, що на міжособистісному рівні велика частка індивідів, які проявляють насильство, раніше демонструвала слабкі і / або помірні форми агресії. Т. Моффіт [39] та інші дослідники довели, що 73% хлопчиків-підлітків, звинувачених у скоєнні насильницьких діянь, вже починаючи з дитячого віку стійко демонстрували асоціальну поведінку. Однак вірно і те, що індивіди можуть набути схильність до насилля, не

маючи агресивного минулого. Також це дослідження показало, що 23% звинувачених не проявляли асоціальної поведінки аж до підліткового віку. Поки що до кінця не досліджено, чому деякі індивіди в підлітковому віці починають ставати вкрай агресивними, не виявляючи поступового наростання моделей агресивної поведінки з дитинства. Деякі автори висувають припущення, що ті індивіди, для яких характерний пізній початок проявів схильності до насильства, – це люди, які часто надмірно контролюють свою поведінку, намагаючись придушити свою потребу в агресії і виявляють її тільки в тому випадку, коли збудження до агресії досить сильне, щоб подолати ці стримуючі механізми.

Можливо і те, що соціальна організація насильства в підлітковому віці у формі молодіжних угруповань, може бути приваблива для вразливих індивідів як наслідок їх проблем іншого характеру, а саме низької самооцінки чи соціальної ізоляції [40].

Негативним у даній ситуації виступає підвищення показників агресії та форм насилля серед молодіжних груп. Вірогідно бажання самоствердитися впливає на форми та характер агресивної поведінки молодіжних груп. Спочатку вони характеризуються незначними формами агресії (докучання іншим, задиркуватість), потім (переважно у 15-річному віці) відбувається перехід до фізичних форм (штовхання, бійки) і насамкінець до насильства (напади, зґвалтування) [16].

У той же час, наявність або відсутність вікового ефекту в булінгу залежить від того, на чому базується дослідження (на самозвітах чи описах інших людей), а також від запропонованого випробуванням визначення третирування. У дослідженнях, де було виявлено зменшення знущання з віком, в основному застосовувався метод самозвітів, тоді як в дослідженнях, де не виявили кореляцій з віком, частіше використовувалися відгуки інших (наприклад, вчителів) і питання ставилося про конкретні види жорстокої поведінки [31].

Отже, зниження жорстокості, виявлене в дослідженнях на основі самозвітів, може бути пов'язане з прагненням знизити реальний рівень булінгу, оскільки старші діти набагато більше усвідомлюють соціально небажаний характер жорстокого поводження (як з точки зору кривдника, так і з точки зору жертви). Додаткове пояснення виявленого в самозвітах зниження третирування з віком було запропоновано Свейн [22], який встановив, що молодші діти визначають булінг ширше, ніж старші. На нашу думку, зниження рівня булінгу з віком може вказувати на сформованість просоціальної поведінки молодих людей [21].

Підсумовуючи дослідження ми прийшли до висновку, що суттєві зміни в економічній сфері та соціальній політиці, криза сучасної родини, низький соціальний статус, безробіття, нав'язування ідеології споживання, відмова суспільства від одних моральних цінностей та перехід до нових орієнтирів – все це є чи не найголовнішими чинниками, що сприяють процесу віктимізації неповнолітніх.

Шкільне насилля - це вид насилля, при якому має місце примушення, використання сили між дітьми чи вчителями по відношенню до учнів. Явні прояви насилля можуть бути направлені не тільки проти окремих обличь, які викликають до себе підвищений інтерес оточуючих, але і цілої групи.

Насилля може носити як одиничний так і довготривалий характер і проявляється в більшості випадків в формі фізичного або психологічного насилля. Явище булінгу в освітній сфері все більше стає міжнародною проблемою. Але нажаль, дана проблема до цього часу не отримала належної уваги в нашій країні.

Головним обов'язком держави є вжиття усіх заходів соціального, адміністративного, кримінально-правового та іншого характеру з метою надання дитині права на повноцінний та гармонійний розвиток особистості. З огляду на поширення явища булінгу в середовищі малолітніх і неповнолітніх осіб, необхідно розробити новий антибулінговий закон в Україні, внести це поняття до Цивільного кодексу України, Кодексу України про

адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України. Відповідальність повинні нести як батьки за неналежне виховання, так і діти-агресори та діти-свідки булінгу. Необхідно у кожній школі розробити Правила поведінки учнів і довести їх до відома учнів.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Сутність та зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю

Суспільство несе відповідальність за дітей-інвалідів, які стали жертвою соціального неблагополуччя, і його першочерговим обов'язком є розробка реальних шляхів рівноправного включення інвалідів в суспільне життя.

Ідея інтеграції дітей-інвалідів, що виникла під впливом розвитку демократії і в результаті проведення активної антидискримінаційної політики, затверджується в країнах Західної Європи і в Америці в 70-і роки нашого століття. В Україні тенденція до інтегративного навчання і виховання дітей-інвалідів виникла тільки в 90-і роки і досі вона відрізняється невизначеністю, слабкістю, суперечливістю і в основному не підкріплена практикою, а існує скоріше на дискусійному рівні, що пояснюється багатьма негативними особливостями періоду соціально-економічної кризи в нашій країні. Багато фахівців відкидають процес інтеграції дітей-інвалідів в середовище здорових однолітків або вважають його несвоєчасним, пояснюючи це неготовністю освітніх установ і недоліком професійної підготовки педагогів; інші пропонують обережно ставитися до процесу інтеграції [34].

Складність процесу інтеграції дитини-інваліда в середовище здорових однолітків обумовлена не стільки наявністю самого дефекту, що виражається в сенсорних, інтелектуальних або рухових розладах, скільки традиційним, історично обумовленим, стереотипно негативним ставленням соціального оточення, перш за все однолітків, до дитини з порушеннями в розвитку і особистісною захисною реакцією дитини на таке ставлення.

Інтеграція класифікується за різними параметрам. Залежно від освітніх рамок інтеграція ділиться на інтервальну (всередині системи спеціальної освіти) і екстервальну, яка передбачає взаємодію спеціальної і масової освіти (Л.М. Шіпіцьша); в залежності від основної діяльності освітню і соціальну [16].

При освітній інтеграції передбачається оволодіння дитиною загальноосвітніх стандартів, що і у нормально розвинених дітей; соціальна інтеграція включає спільне зі здоровими дітьми проведення дозвілля і позашкільної роботи (НД. Шматко).

Освітня інтеграція ще не гарантує успішного включення в соціум, так як може реалізовуватися в різних формах, зокрема у вигляді індивідуального

навчання. На нашу думку, правомірним буде виділити інтегроване навчання як окремий вид інтеграції, що представляє собою оволодіння дитиною загальноосвітніх стандартів масової школи в різних організаційних формах.

Залежно від тривалості перебування дитини-інваліда в шкільному колективі можна виділити наступні форми інтеграції: комбіновану, коли дитина навчається в класі (групі) здорових дітей, отримуючи при цьому систематичну адекватну корекційну допомогу вчителя-дефектолога; часткову - при проведенні з дитиною-інвалідом лише частини навчального дня в звичайному класі; тимчасову, коли діти спеціальних і масових груп і класів об'єднуються тільки для проведення різних заходів, прогулянок, свят, змагань; повну, при якому діти-інваліди навчаються в звичайних масових установах на загальних підставах

Незважаючи на значні відмінності в системах інтеграційного підходу до навчання, виховання і розвитку дітей-інвалідів в різних країнах, загальним є розуміння дослідниками інтеграції як процесу, що створює оптимальні умови для спілкування дітей з проблемами в розвитку зі здоровими дітьми.

Адаптація дітей-інвалідів в колективі здорових однолітків вкрай утруднена в силу невідповідності соціального оточення до інтеграційним процесам, яким у багатьох випадках надають протидію не тільки однолітки, їх батьки, вихователі та педагоги, але і батьки дітей-інвалідів, які прагнуть до збереження встановленого життєвого стереотипу. Спроби інтеграції дітей-інвалідів в масові освітні установи без спеціальної соціально-педагогічної підготовки, як правило, виявляються мало успішними, що стає небезпечним через додаткової невротизації, депресивних реакцій дитини, порушення його особистісного становлення із заниженою самооцінкою, безвиході, тенденцій до ізоляції. У зв'язку з цим пріоритетним напрямком в процесі інтеграції дітей-інвалідів в соціум виявляється розробка і впровадження адекватних цілям форм соціально-педагогічної роботи з усіма суб'єктами їх соціального оточення з метою розвитку гуманного ставлення до дитини-інваліду[29].

Одним з важливих умов позитивної адаптації дитини є розширення і відкритість реабілітаційного простору за участю всіх відомств і служб, які сприяють адекватної медичної допомоги, додаткової освіти, варіативного професійного самовизначення, доступності та різноманітності культурних цінностей розвитку і т. д.

Дитина-інвалід, яка виховується в ізоляції від однолітків або в кращому випадку здобуває освіту в спеціальному освітньому установі і який не отримує достатнього соціального досвіду у відсутності колективу здорових однолітків, досягнувши зрілого віку, не може адаптуватися відповідно до своїх збереженими можливостями і потребами.

Медицина стверджує, що інвалідність - це фізичні і розумові обмеження, які треба лікувати, але практично неможливо вилікувати.

Тому суспільство може тільки допомагати людині з інвалідністю, який всю життя залишається безпорадним об'єктом для жалю, співчуття та добродійності.

З точки зору «медичного» підходу інвалід, як людина з інвалідністю, - це хвора людина, він утриманець і тягар для суспільства. І з цим нічого неможливо зробити - навіть в самому гуманному суспільстві «медична» точка зору не дозволяє змінити життя людей з інвалідністю на краще.

Система соціального захисту намагається допомогти людям з інвалідністю, але для цього вона вимагає багато грошей і особливих організаційних зусиль, так як кожен раз доводиться робити якісь спеціальні зусилля для надання допомоги. При цьому люди з інвалідністю перебувають в статусі людей безпомічних і знаходяться в ситуації повної залежності від того, як працює ця система[28].

Соціальний підхід стверджує, що людина з інвалідністю обмежений умовами довкілля і «традиційним» ставленням з боку суспільства.

Такі обмеження можна поступово усунути - прибрати фізичні бар'єри (перешкоди) і змінити ставлення з боку оточуючих, щоб за людиною з інвалідністю визнавали права на все те, що є людям без інвалідності. І щоб

вона змогла здійснити свої права на ділі і без спеціальних зусиль, а не тільки на словах. На це і спрямована Конвенція про права інвалідів.

Конвенція про права інвалідів заснована на визнанні того, що поняття «інвалідність» еволюціонує, тобто з часом змінюється і розвивається.

Взаємодія нормально розвинутих школярів і їхніх однолітків, що мають інвалідність, сприяє їх взаємозбагаченню, формуванню емпатії і гуманності. Діти стають більш терпимими по відношенню один до одного. Ті учні, що не мають обмежень по здоров'ю, набувають досвіду взаємодії, супроводу і позитивному відношенню до оточуючих [28].

В даному розділі доцільним буде розглянути характеристику особливостей людей з інвалідністю, які вимагають створення спеціальних умов у освітньому процесі, проведення цілеспрямованої роботи по формуванню толерантного ставлення: з порушенням зору (сліпі і слабозорі); з порушенням слуху (глухі, слабочуючі); з порушенням опорно-рухового апарату; розладами аутистичного спектру (далі - РАС); розумовою відсталістю; важкими і множинними порушеннями розвитку (далі - ВМНР).

Категорія людей з порушеннями зору досить неоднорідна. Залежно від гостроти зору одні з інвалідів по зору зовсім нічого не бачать, інші можуть бачити тільки світло, треті - світло і кольори навколишніх предметів, четверті - тільки рухи руки перед особою, п'яті - можуть бачити на дуже близькій відстані предмети [39].

У класифікації В.З. Денискина сліпі підрозділяються на наступні групи:

1) сліпі зі світловідчуттям. Ці діти бачать тільки світло, тобто відрізняють світло від темряви.

При цьому діти, у яких світловідчуття з правильною проекцією, можуть правильно показати напрямок світла, а діти, у яких світловідчуття з неправильною проекцією, не можуть вказати, звідки падає світло;

2) сліпі, у яких є світловідчуття і кольоровідчуття, тобто вони відрізняють не тільки світло від темряви, але і розрізняють кольори;

3) сліпі, у яких є тисячні частки від нормальної гостроти зору (Приблизно від 0,005 до 0,009). При такому зорі в комфортних умовах людина бачить рухи руки перед обличчям, на дуже близькій відстані може розрізняти кольори, контури або силуети предметів;

4) сліпі з форменим (предметним) залишковим зором. У цій групі сліпих гострота зору варіюється в межах 0,01-0,04 (на краще бачить оці з корекцією).

Важливе значення для розуміння особливостей людей з порушенням зору має характеристика деформацій периферичного зору людини. Воно вимірюється полем зору.

Поле зору - це певний сегмент простору, який видно людині під час фіксації поглядом на нерухому точку. У людини, яка нормально бачить, поле зору назовні становить 90 градусів, до носа і догори - 55-60 градусів, а донизу - 65-70 градусів.

Найчастіше зустрічаються варіанти деформації поля зору:

Концентричне звуження поля зору. Таке поле зору називають трубчастим, так як людина бачить світ так, як ніби дивиться в вузьку трубочку. При читанні така людина бачить тільки 3-4 букви і тому здійснює рухи головою справа наліво і навпаки.

Якщо такій людині потрібно озирнутися, розглянути простір, то вона також змушена крутити головою. Характеризуючи зір такої людини можна сказати, що якщо вона близько її погляд спрямований на дрібні деталі. Наприклад, гудзики на блузці співрозмовника, сережки. Однак все інше людина не побачить, якщо не буде інтенсивно повертати голову.

Половинчасте випадання поля зору. При такому порушенні у людини випадають половинки полів зору і зір виявляється «смугастим». Причому вертикальні смужки, нехай нечітко, але бачить великі або яскраві навколишні предмети, які чергуються з вертикальними темними смугами. І для того, щоб побачити той простір, який приховано за випадаючими ділянками, людина

змушена повертати голову при кожному кроці, щоб бачити приховані за темними смугами ділянки простору і складати, як з пазлів, більш повну картину навколишнього світу.

Випадання нижніх половинок поля зору на обох очах. Люди з таким полем зору не бачать те, що знаходиться нижче їх поля зору. І для того, щоб побачити те, що знаходиться внизу їм доводиться нахилитися. При такому порушенні поля зору утруднено самостійне пересування по місту, оскільки для того, щоб розглянути дорогу вони змушені нахилитися. У положенні тіла «прямо» вони бачать тільки дахи будинків, крони дерев, небо, труби.

Випадання верхніх половинок поля зору обох очей. Люди з даним порушенням поля зору, навпаки, не бачать того, що знаходиться вгорі. У деяких випадках у верхніх половинках поля зору людина бачить тільки світло [38].

Випадання центральній частині поля зору. При такому порушенні поля зору центральну ділянку поля зору або повністю, або частково випадає з акту зору. Внаслідок людина дивиться боковим зором, що можна помітити по характерному повороту голови.

Випадання декількох ділянок поля зору. В поле зору може бути кілька темних плям, які можуть знаходитися як в центрі очей, так і на його периферії. В результаті людина змушена здійснювати рухи головою, щоб «зібрати картинку навколишнього світу» з тих шматочків, які вона хоч слабо, але все-таки бачить.

Всі перераховані вище прояви порушень зору часто вимагають від людей з інвалідністю по зору значних зусиль при виконанні повсякденних дій і часто є причиною своєрідної поведінки інвалідів по зору. Своєрідна поведінка інвалідів по зору, викликає необхідність доповнити картину цілого, часто з боку інших людей сприймається як «дивна поведінка» сліпих людей.

Більшість інвалідів по зору мають монокулярний зір (тобто у них або бачить тільки одне око, або одне око бачить краще за інше), яке не дозволяє

їм точно оцінити відстань до і між предметами, бачити рельєф поверхні так, як це відбувається при нормальному зорі. При такому зорі, навіть якщо людина добре бачить косяки дверей, при швидкому переміщенні вона ударяється об них, якщо забуває підстрахуватися, доторкнувшись рукою.

Багато сліпих людей страждають або світлобоязню (їх очі просто закриваються при яскравому світлі, дуже білому снігу, яскравому сонці), або курячою сліпотою (порушенням т адаптації до темноти, тобто при хорошому освітленні погано, але бачать, а в сутінках нічого не бачать, крім вогників). Це призводить до погіршення зорового сприйняття і труднощів пересування в темний час доби, при поганому освітленні, в похмуру погоду.

Порушення зору ускладнюють отримання інформації, самостійного переміщення, спілкуванням і взаємодією з іншими людьми і т.д.

При спілкуванні і взаємодії з людьми з вадами зору повинна бути забезпечена доступність інформації, наприклад, словесні пояснення. Причому ці пояснення необхідні не тільки сліпим, але і зі слабким зором, оскільки при порушеннях зору людина часто неправильно сприймає сюжет картин, фільмів, а тотально сліпі знають про об'єкт або явище лише те, що їм розповіли. Випадання окремих (особливо дрібних) деталей призводить до неправильного тлумачення подій, вчинків, дій [38].

Особливу увагу необхідно приділяти оформленню текстового матеріалу, призначеного для інвалідів по зору. Це може знадобитися для оголошень і при підготовці презентацій. Інваліди по зору можуть з допомогою своїх оптичних засобів (біноклі, монокль) бачити те, що зображено на фотографіях і слайдах.

При наданні друкованого тексту необхідно використовувати найбільш комфортний для зорового сприйняття напівжирний шрифт Arial. Читання найбільш часто вживаного шрифту Times New Roman викликає великі труднощі. Чергування тонких і жирних ліній у багатьох інвалідів викликає запаморочення.

При підготовці презентацій на слайдах слід враховувати труднощі людей з порушеннями зору при сприйнятті слайдів з різними кольірними і анімаційними ефектами, а також слайдів з великою кількістю картинок на одному слайді, дрібними деталями в ілюстраціях. Такого роду презентації також можуть викликати у людей з порушеннями зору запаморочення і навіть нудоту.

При спілкуванні і взаємодії з інвалідів по зору необхідно дотримуватися наступних етичних норм:

- Завжди називати себе і представляти своїх співрозмовників, а також інших присутніх.

- При бажанні потиснути руку інваліду по зору, необхідно повідомити йому про це.

- Під час обговорення будь-якого предмета, картини, які недоступні для зорового сприйняття, потрібно описати їх.

- Не слід нав'язувати свою допомогу, сприяти, відкрито співчувати і виявляти почуття жалості. Необхідно пам'ятати, що життя багатьох інвалідів сповнена вражень, насичена радіщами і турботами. Їм потрібна допомога, але не жалість.

- Наявність окулярів у інваліда по зору полегшує сприйняття, але не вирішує проблем, викликаних низьким зором, тому на всі прохання, слід відповідати так само, як і тотально сліпій людині.

Людина може втратити слух частково або повністю в будь-якому віці. Це може бути як вроджена патологія, так і придбана. За даними Всесвітньої федерації глухих, число нечуючих людей в світі близько 70 мільйонів (або 0,1 відсотка від населення), однак осіб зі зниженим слухом, наприклад, за віком, значно більше - до 10%.

Причини, що призводять до часткової або повної втрати слуху різноманітні.

При природженому порушенні слуху велику роль у виникненні порушень слуху у дитини відіграє неблагополучне протікання вагітності,

перш за все вірусні захворювання матері в першому триместрі вагітності, такі, як краснуха, кір, грип, герпес.

Причинами порушення слуху можуть послужити вроджена деформація слухових кісточок, атрофія або недорозвинення слухового нерва, хімічні отруєння, родові травми, а також механічні травми - удари, акустичні впливу надсильними звуковими подразниками, контузії під час вибухів. Порушення слуху може виявитися наслідком гострого запалення середнього вуха. Стійке зниження слуху часто виникає в результаті захворювань носа і носоглотки (хронічний нежить, аденоїди та ін.).

Серед факторів, що впливають на зниження слуху, важливе місце займає неадекватне застосування ототоксичних препаратів, зокрема антибіотиків. Порушення слуху можуть викликатися також різними інфекційними захворюваннями дітей. Серед них - менінгіт і енцефаліт, кір, скарлатина, отит, грип та його ускладнення [39].

Якщо людина трошки збережений слух, його називають слабочуючим, а в разі практично повної відсутності слуху - відносять до глухих.

До категорії глухих відносяться діти зі стійким двостороннім порушенням слуху, при якому при вродженій (до оволодіння мовою) глухоті природний хід розвитку словесної мови виявляється неможливим і без спеціальної систематичної психолого-педагогічної допомоги весь подальший шлях психофізичного розвитку стає вельми своєрідним, істотно обмежується соціальна адаптація.

Найбільш повноцінний розвиток глухих дітей досягається при ранньому (з перших місяців життя) виявленні порушень слуху, слухопротезуванням та комплексному медико-психолого-педагогічної супроводі відразу після встановлення діагнозу, забезпеченні якісної освіти на всіх ступенях з урахуванням структури порушення, рівня загального і мовного розвитку, індивідуальних особливостей і можливостей кожної дитини.

Глухі діти шкільного віку - це неоднорідна за складом група дітей, що включає:

- глухих дітей, які досягають до моменту поступлення в школу рівня загального і мовного розвитку, близького віковій нормі, цьому сприяє рання комплексна медико-психолого-педагогічна допомога і якісна дошкільна освіта, такі діти мають позитивний досвід спілкування з однолітками, можуть при спеціальній психолого-педагогічній допомозі здобувати освіту;

- глухі діти які, не мають додаткових обмежень здоров'я, безперешкодно отримують освіту, відповідно їх можливостей і особливих освітніх потреб;

- глухі діти, які мають додаткові обмеження здоров'я (з розумовою відсталістю), які можуть отримати освіту відповідно їх можливостям і особливих освітніх потреб, яка здійснюється в пролонговані терміни, за змістом і підсумкових досягнень не співвідноситься зі змістом і підсумковими досягненнями глухих однолітків, які не мають додаткових обмежень здоров'я;

- глухі діти з розумовою відсталістю (помірної, важкої, глибокої), які здобувають освіту на основі їх можливостей і особливих освітніх потреб, яка здійснюється в пролонговані терміни, за змістом і підсумкових досягнень.

Слабочуючі діти - діти, які мають стійке зниження слуху, що викликає труднощі в сприйнятті мови. Порушення слуху може бути виражено різним ступенем складності:

- від невеликого порушення сприйнятті шепітної мови до різкого обмеження сприйняття мови розмовної гучності. При порушенні слуху у дитини виникають труднощі в сприйнятті і самостійному оволодінні мовою. Однак залишається можливість оволодіння з допомогою слуху хоча б обмеженим і спотвореним складом слів. Багато слабочуючих дітей, володіючи різним ступенем збереження слуху, не вміють користуватися ним в цілях пізнання і спілкування. Дефіцит слухової інформації породжує різні відхилення в мовному розвитку, яке залежить від багатьох чинників, таких як

ступінь і строки зниження слуху, рівень загального психічного розвитку, наявність педагогічної допомоги, мовне середовище, в якому знаходиться дитина. Різноманітні поєднання цих фактів обумовлюють варіативність мовного розвитку. Багато слабочуючих школярів не розуміють зверненої до них мови і орієнтуються в спілкуванні на такі фактори, як дії, природні жести і емоції дорослих. Діти з легким і середнім ступенем приглухуватості могли б розуміти оточуючих, але нерідко їх сприйняття мови набуває спотворений характер через нерозрізнення близьких за звучанням слів і фраз. Спотворене сприйняття мови оточуючих, обмеженість словникового запасу, невміння виразити себе - все це порушує спілкування з іншими дітьми і з дорослими, що негативно позначається на пізнавальному розвитку і на формуванні особистості дітей [19].

З урахуванням стану мови виділено дві категорії дітей зі зниженим слухом: слабочуючі діти, які до моменту вступу до школи мають важке недорозвинення мови (окремі слова, короткі фрази, неправильна побудова фрази, грубі порушення лексичного, граматичного, фонетичного ладу мови), і слабочуючі діти, володіють розгорнутою фразовою промовою з невеликими відхиленнями в граматичному ладі, фонетичному оформленні.

Серед учнів з вадами слуху і пізньоглухих виділяють особливу групу - діти з комплексними порушеннями в розвитку. У цих дітей крім зниження слуху спостерігаються інтелектуальні порушення (легка, помірна, важка, глибока розумова відсталість); затримка психічного розвитку (далі - ЗПР), обумовлена недостатністю центральної нервової системи; залишкові прояви дитячого церебрального паралічу або порушення м'язової системи. Значна частина учнів з вадами слуху мають порушення зору - короткозорість, далекозорість, а частина з них з слабким зором, частина дітей має виражені порушення зору, традиційно відносяться до сліпоглухих.

При взаємодії і спілкуванні з людьми з порушеннями слуху необхідно пам'ятати, що для них дуже важливий візуальний контакт, тобто контакт «очі - в очі». При втраті зорового контакту, відведення очей співрозмовником в

сторону у глухої людини може скластися відчуття про небажання співрозмовника продовжувати спілкування, про його образу або нехтування.

Глухі часто прямолінійні і говорять все в обличчя (типу «Що з тобою? Чому погано виглядаєш?») – не потрібно ображатися або соромитися: ніякої шпильки тут немає, і глухий зазвичай нічого такого образливого чи поганого не має на увазі.

Порушення функцій опорно-рухового апарату можуть носити як вроджений, так і набутий характер. Виділяють наступні види патології опорно-рухового апарату.

1. Захворювання нервової системи: дитячий церебральний параліч; поліомієліт.

2. Вроджена патологія опорно-рухового апарату: вроджений вивих стегна; кривошия; клишоногість та інші деформації стоп; аномалії розвитку хребта; недорозвинення і дефекти кінцівок; аномалії розвитку пальців кисті; артрогріпоз.

3. Придбані захворювання і пошкодження опорно-рухового апарату: травматичні ушкодження спинного мозку, головного мозку і кінцівок; поліартрит; захворювання скелета; системні захворювання скелета, рахіт.

У людей з порушеннями опорно-рухового апарату провідним є руховий дефект. Патологія опорно-рухового апарату відзначається у 5-7% дітей. Основну масу серед них (89%) складають діти з дитячим церебральним паралічем (далі - ДЦП).

Залежно від сформованості пізнавальних і соціальних здібностей дітей з порушеннями опорно-рухового апарату можна умовно розділити на 4 групи:

1 група: діти з порушеннями функцій опорно-рухового апарату різного етіопатогенезу, що пересуваються самостійно або з ортопедичними засобами, мають нормальний психічний розвиток і розбірливу мову. Достатній інтелектуальний розвиток у цих дітей часто поєднується з відсутністю впевненості в собі, самостійності, з підвищеною сугестивністю. Особистісна

незрілість проявляється в наївності суджень, слабкою орієнтованості в побутових і практичних питаннях життя.

2 група: діти з легким дефіцитом пізнавальних і соціальних здібностей, пересуваються за допомогою ортопедичних засобів або позбавлені можливості самостійного пересування, мають нейросенсорні порушення в поєднанні з обмеженнями маніпулятивної діяльності різного ступеня вираженості. Затримку психічного розвитку при ДЦП найчастіше характеризує сприятлива динаміка подальшого розумового розвитку дітей. Вони легко сприймають допомогу дорослого при навчанні, у них достатня, але трошки уповільнене засвоєння нового матеріалу. При адекватній корекційно-педагогічній роботі діти часто наздоганяють однолітків в розумовому розвитку.

3 група: діти з руховими порушеннями різного ступеня вираженості і з легким і середнім ступенем інтелектуальної недостатності, ускладненими нейросенсорними порушеннями.

У дітей з розумовою відсталістю порушення психічних функцій частіше носить тотальний характер. На перший план виступає недостатність вищих форм пізнавальної діяльності - абстрактно-логічного мислення і вищих, перш за все, гностичних функцій. При зниженому інтелекті особливості розвитку особистості характеризуються низьким пізнавальним інтересом, недостатньою критичністю. У цих випадках менш виражені стани з почуттям неповноцінності, але відзначається байдужість, слабкість вольових зусиль і мотивації [39].

4 група: діти мають важкі опорно-рухові порушення неврологічного генезу і, як наслідок, повна або майже повна залежність від сторонньої допомоги в пересуванні, самообслуговуванні і предметної діяльності. Більшість дітей цієї групи не можуть самостійно утримувати своє тіло в сидячому положенні. Процес спілкування утруднений у зв'язку з несформованістю мовних засобів. Ступінь розумової відсталості коливається від легкої до глибокої. Діти даної групи з менш вираженим інтелектуальним

недорозвиненням мають передумови для формування уявлень, умінь і навичок, які є значущими для соціальної адаптації дітей.

В ході спілкування необхідно пам'ятати, що інвалідна коляска недоторканий простір людини і не слід на неї спиратися, пересувати, штовхати, триматися за коляску, ставити на неї ногу, розгойдувати, намагатися куди-небудь його підвезти.

При організації супроводу слід уточнити яка допомога потрібна і не нав'язувати її. Також слід уточнити як необхідно рухати коляску.

Розлади аутистичного спектру характеризуються порушенням розвитку комунікації і соціальних навичок. Аутистичні розлади - дуже поліморфна група порушень, і прояви цього розладу може бути абсолютно різними.

Спільними є афективні проблеми і труднощі розвитку активних взаємин з середовищем, установка на збереження сталості в навколишньому і стереотипність поведінки дітей:

- труднощі при встановленні і підтримці соціальної взаємодії. Людям, що страждають на аутизм, легше підтримувати відносини з людиною на основі своїх власних інтересів і улюблених тем, ніж слухати «чуже»;

- виражений дискомфорт при несподіваних змінах, скасування запланованих подій, зміні звичного графіка і т.д.;

- труднощі розуміння тонкощів і нюансів людських відносин, почуттів, душевного життя як свого власного, так і іншої людини, гумору, метафоричних виразів, абстрактних понять.

Аутичні люди, як правило, дуже вдячні за будь-яку доброзичливу увагу до себе, відкриті, щирі, нехитрі.

У багатьох дітей, що мають розлади аутистичного спектру, діагностується легка або помірна розумова відсталість, але розлади аутистичного спектру виявляються і у дітей, чий інтелектуальний розвиток оцінюється як нормальний і навіть високий. Нерідкі випадки, коли діти з вираженим аутизмом виявляють виборчу обдарованість. Згідно з вагою аутистических проблем і ступенем порушення (спотворення) психічного

розвитку виділяють чотири групи дітей, що розрізняються цілісними системними характеристиками поведінки: характером вибірковості у взаємодії з навколишнім, можливостями довільній організації поведінки та діяльності, можливими формами соціальних контактів, способами аутостимуляції, рівнем психомовного розвитку.

Отже, можна зазначити, що сутність та зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю включає в себе ставлення до інваліда в суспільстві і визначається множинним комплексом чинників, серед яких провідними є рівень розвитку продуктивних сил суспільства, система економіки, характер виробничих відносин, а також особливості політичних, моральних, філософських, релігійних поглядів. За всю свою історію людство пройшло складний суперечливий шлях ставлення до осіб, які мають фізичні, сенсорні або психічні дефекти: від повного їх відкидання суспільством і державою, аж до фізичного знищення, до усвідомлення необхідності системи комплексної допомоги інвалідам, організації розвиненої системи соціальної допомоги, на тлі якої в ХІХ столітті виникає гуманістична тенденція інтеграції інвалідів в «здорове» соціальне середовище. Існуюча система спеціальної освіти при всіх її перевагах має досить серйозний недолік: тривале перебування дітей-інвалідів в одноманітних умовах при відсутності можливості спілкуватися зі здоровими однолітками грубо знижує можливості соціалізації після досягнення юнацького та зрілого віку.

2.2. Різновиди булінгу в учнівському колективі

Сучасні соціально-економічні та соціокультурні умови сприяють формуванню і розвитку перекручених форм індивідуалізму, що призводить до виникнення насильства і жорстокості в стосунках між людьми. ці характеристики відображаються в шкільному підлітковому середовищі. Серед підлітків поширені різні форми конфліктів. Однією з форм конфліктної взаємодії є булінг. Дане явище відрізняється гостротою і

тривалістю наслідків, що виявляються у всіх його учасників. Буллінг в шкільному середовищі негативно відбивається на розвитку особистості підлітка. Поширення даного явища в середовищі підлітків викликає необхідність пошуку ефективних форм виховної роботи.

Буллінг не є поведінкою формою, а являє собою форму взаємодії, в якій виявляються різні типи поведінки. Буллінг має структуру, характерну для конфлікту, але володіє специфічними рисами (тривалий повторюється характер буллингу, дисбаланс сил кривдника і жертви, буллінг-структура включає в себе фіксовані типи учасників - кривдник, жертва, свідок, помічник буллі, захисник жертви), що відрізняють буллінг від інших форм конфліктної взаємодії.

Таким чином, під булінгом розуміється тип деструктивної конфліктної взаємодії в групі при якому, кривдник щодо жертви, нездатною себе захистити, здійснює тривалі повторювані насильницькі дії.

При виникненні буллингу в класі виникає буллінг структура - соціальна система, що включає переслідувачів, їх жертв і спостерігачів.

Провідним видом діяльності в підлітковому віці виступає інтимно-особистісне спілкування в процесі виконання колективної корисної діяльності, будь-яке порушення процесу спілкування важко переживається підлітком і впливає на розвиток його особистості. При виконанні цих видів корисної діяльності у підлітків виникає усвідомлене прагнення брати участь в суспільно корисній роботі, ставати суспільно значущим [20]. Він вчиться будувати спілкування в різних колективах з урахуванням прийнятих в них норм взаємовідносин, рефлексії власної поведінки, уміння оцінювати можливості свого «Я».

Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості, сензитивності до засвоєння норм, цінностей і способів поведінки. Як зазначає В.А. Караковский, молодшому підлітку притаманні потреба в гідному становищі в колективі однолітків і сім'ї; прагнення обзавестися вірним другом; прагнення уникнути ізоляції як в класі, так і в

малому колективі; підвищений інтерес до питання про «співвідношенні сил» в класі. У прагненні зайняти бажані соціальні позиції підлітки можуть використовувати різні способи, в тому числі булінг. Цей віковий період співвідноситься з макрофазами індивідуалізації, яка, по А.В. Петровському, «характеризується пошуком засобів і способів для позначення своєї індивідуальності ... У максимальному ступені реалізуючи в зв'язку з цим здатність бути ідеально представленим в своїх приятелів, підліток мобілізує всі свої внутрішні ресурси для діяльній трансляції своєї індивідуальності, інтенсифікує пошук в ... референтної для нього групі осіб, які можуть забезпечити оптимальну його персоналізацію» [20, с.67]. Крім того, для сучасних підлітків, за твердженням Д.І. Фельдштейна, характерні «інтенсивна примітивізація свідомості, зростання цинізму грубості, жорстокості, агресивності. А за цими зовнішніми проявами криються внутрішні глибинні переживання дитини - невпевненості, самотності, страху, і в той же час - інфантилізм егоїзм, духовна спустошеність» [6, с. 90].

Таким чином, підлітковий вік є періодом, коли висока ймовірність появи булінгу, і коли наслідки булінгу можуть носити вкрай негативний характер.

Основними факторами виникнення булінгу в середовищі школярів-підлітків є наступні:

1. Індивідуальні (агресія, віктимна, конформність підлітків).
2. Групові (антисоціальна групова діяльність, несформованість ціннісно-орієнтаційної єдності групи, відсутність самовизначення особистості в групі у її учасників, несприятливий соціально-психологічний клімат групи).

У літературі виділяють різні види булінгу. Такі явища трапляються у дитячому й молодіжному колективах, панують у тюремному середовищі та в дорослих соціальних групах, зокрема у трудових колективах. Булінг залежно від специфіки групи відбувається у різних формах, але основними є такі: фізичний, вербальний, прихований і кібербулінг.

Фізичний булінг проявляється у вигляді таких дій, як удари, підніжки, щипки, а також псування майна. Цей вид шкільного насильства більш характерний для хлопчиків, котрі частіше схильні до прояву фізичної агресії. До фізичного відносять і сексуальний булінг (дії сексуального характеру). Вербальний (психологічний): образи, погрози, непристойні епітети соціального, расистського, релігійного характеру або інші принизливі висловлювання щодо жертви.

Прихований булінг не завжди легко розпізнати. Це поширення пліток, брехня або звинувачення, спрямовані на те, щоб зруйнувати або похитнути соціальні зв'язки людини. Цей вид булінгу більш характерний для дівчат. Вважається, що вони оцінюють соціальні взаємини як пріоритетні, тому їх агресія більше спрямована на соціальне ізолювання жертви.

До кібербулінгу належать зображення, аудіо чи відеозаписи, розміщені у різних інформаційних мережах Інтернет і спрямовані на приниження жертви. До кібербулінгу можна віднести імітування чужих профілів у соціальних мережах, що псує репутацію жертви та шкодить її соціальному статусу. Новий різновид шкільного кібербулінгу – жертва отримує образи на телефон, електронну адресу або через інші електронні пристрої.

Незважаючи на різноманітність форм булінгу,

всі вони мають загальні характерні риси:

- упередженість і агресивність дій, спрямованих проти жертви;
- дисбаланс статусів кривдника і жертви, який може проявлятися у різному соціальному становищі, фізичних, фізіологічних, фінансових можливостях, культурній, релігійній або расовій належності;
- розуміння ймовірності повторення таких ситуацій;
- гостра емоційна реакція жертви на прояви булінгу [3].

Найважче помітити емоційне (соціальне та словесне) знущання. Сьогодні набирає обертів кібербулінг. Діти (та й дорослі не виняток) реєструються у соціальних мережах, створюють сайти, де можуть вільно

спілкуватися, ображаючи інших, поширювати плітки, особисті фотографії або відео тощо.

Подолання, хоча б часткова мінімізація булінгу пов'язана з обізнаністю не лише педагогів, але і батьків щодо поведінки дітей, які зазнають цькування, психологічного насилля, жорстокого поводження. Ось деякі ознаки, на які потрібно звертати увагу:

1. Діти, які страждають від булінгу, можуть не хотіти йти до школи або ж можуть плакати чи почуватися хворими у шкільні дні.

2. Вони можуть проявляти небажання брати участь у спільній діяльності чи соціальних заходах з іншими учнями.

3. Вони можуть поводитися не звично.

4. Вони можуть раптово почати губити гроші чи особисті речі, або ж приходити додому у порваному одязі чи з поламаними речами і при цьому давати неймовірні пояснення.

5. Підлітки, які є жертвами булінгу або приставань, можуть також почати говорити про те, щоб покинути школу, починають пропускати заходи, в яких беруть участь інші учні.

Важливо враховувати, і те, що діти можуть не розказувати про випадки булінгу щодо них нікому з дорослих. Особливо це стосується хлопчиків, від яких батьки через поширеність гендерних стереотипів вимагають, щоб ті були мужніми і протистояли цькуванню. Проте саме для дітей, які страждають від цькування у школі чи у міській громаді, важливими є достатня любов, підтримка, здорові відносини у сім'ї та розуміння й поважливе ставлення з боку педагогів.

Основними механізмами розвитку булінгу є, зазвичай, заздрощі та конкуренція, страх, неприйняття інакшості, бажання підкорити когось власній волі (самоствердитися у ролі сильного й авторитетного), витіснити когось із групи (колективу), принизити. Основні засоби – штучне створення інтриги, пліткування, донесення до значимих осіб у групі неправдивої та спеціально викривленої інформації, поширення безпідставних чуток,

систематична публічна критика й осмикування (з будь-яких причин), маніпулювання і залякування, необ'єктивно низька або негативна оцінка процесу діяльності або ж виконаної роботи, ігнорування, умисне замовчування чи невизнання досягнень і успіхів, натомість акцентування на якихось невдачах, навіть якщо вони є незначними (тим самим формування у жертви образу невдахи, некомпетентної чи просто поганої людини), систематичне нав'язування їй своїх поглядів і способу життя, перенавантаження різними завданнями, блокування ініціатив, налаштування проти неї групи, сексуальні домагання, соціальна ізоляція тощо.

Можна вважати, що засобами булінгу є його носії (булери), котрі намагаються реалізувати привабливі для них основні життєві стратегії, відображенням яких є моделі поведінки, в яких виявляються такі намагання: бути у центрі уваги; створити в групі бажане про себе враження (сильного, владного, доброго, компетентного і т. п.); завоювати авторитет і бути лідером у навчальній групі; почуватися «ляльководом»; позбутися конкурентів чи невгодних; самоутверджуватися й отримувати життєві блага за рахунок інших; бути наближеним до авторитету та стати улюбленцем [7].

Співучасниками цькування найчастіше стають ті, хто: піддаються впливу сильніших; цінують дружбу з лідером, самі бояться бути на місці жертви; не бажають виділятися з-поміж інших; безініціативні; сприймають цькування як розвагу; мають жорстоких батьків; виховуються у неблагополучних сім'ях і самі були жертвами домашнього насилля; озлоблені.

Стан розвитку булінгу в закладах освіти та групах ровесників поза ними актуалізує проблему профілактики цього діяння з боку педагогів.

Виникнення видів девіантної поведінки у підлітків, які проявляються в булінгу, створює передумови для його виникнення в класі. У булінгу реалізуються наступні види девіантної поведінки: агресивна, віктимна, конформна.

Залежно від типу девіантної поведінки підліток може в булінгу зайняти позицію буллі, жертви або свідка. Нижче наведемо характеристики учасників булінгу.

Залежно від дій і відносини учасників групи до дій в ході ситуації булінгу виділяють наступних учасників: буллі (кривдник) (мета буллі досягнення високого статусу в групі, отримання матеріальних цінностей від жертви, послуг (і пов'язані з цим блага), проявляє агресивну поведінку). Жертва (є об'єктом насильницьких дій буллі. Мета жертви - уникнення насильства, збереження соціального статусу, який є комфортним і природним для особистості підлітка. Жертва булінгу проявляє віктимну поведінку).

Свідок (спостерігає за інцидентами булінгу, знає про його існування в учнівській групі. Свідки можуть вважати, що дії буллі правильні і можуть думати, що вони неправильні. І в першому, і в другому випадку, що не здійснюючи ніяких дій, за винятком спостереження за насильницькими діями буллі, свідки, проявляючи конформну поведінку, підкріплюють і стимулюють здійснення насильницьких дій з боку буллі по відношенню до жертви).

За даними досліджень в булінгу безпосередньо або побічно бере участь 82 - 85% учнів шкільного класу [33]. У зв'язку з цим булінг впливає на структуру і особливості взаємодії індивідів в групі. Значущим для розуміння даного явища є твердження К. Лоренца про зв'язок насильства і структури групи: «кожен з спільно живучих індивідів знає, хто сильніший його самого, хто слабший, так що кожен може без боротьби відступати перед більш сильним і може очікувати, що слабший в свою чергу відступить перед ним самим, якщо вони попадуться один одному на шляху».

Сучасні дослідники булінгу (Bukowski, Sippola, Hawker і Boulton і ін.) вважають, що булінг пов'язаний з груповими процесами і має наступні функції: формування ієрархії і підтримку соціального порядку; розвиток партнерства у членів групи, підвищення рівня згуртованості.

У дослідженнях Salmivalli, Koula, Juvonen, Galvan, Cillessen, Borch стверджується, що булінг включає в себе намір кривдника по підвищенню статусу в групі однолітків. Булінг дозволяє кривдникові утримувати високий статус в групі тривалий час, у зв'язку зі значним дисбалансом сил між кривдником і жертвою. Булінг формує і підтримує структуру групи [20].

Відносини в булінгу шикуються за правилами приниження, відсічі, сили, гоніння жертви, відведення агресії від себе і т.д. Булінг використовується як засіб створення і підтримки структури групи. І в зв'язку з цим учасники булінг-структури (буллі, помічники буллі) для збереження високого статусу в групі повинні здійснювати насильницькі дії по відношенню до жертви.

Л.В. Мардахаев підкреслює: «Якщо педагоги не будуть приділяти необхідну увагу розвитку учнівської групи, в ній може розкинутися внутрішньогрупова агресивність». Описуючи дане явище, автор стверджує: «кожен хоче досягти своєї мети за рахунок інших членів групи («павуки в банці»), в групі панує внутрішньогрупова антипатія, жорстокість і групове цькування слабкого. Такі характеристики знаходить учнівська група в разі, якщо в ній немає здорового ядра, ним не займаються в виховному відношенні і вихованці надані самі собі» [33, с.78].

Булінг- структура може стати основою неформальної структури класу, а в тих випадках, коли в класі відсутня формальна структура або вона мінімально опосередковує взаємини учнів, булінг може стати основою всіх взаємин у класі. Така структура класу має негативний характер, перешкоджає нормальній соціалізації, розвитку особистості і групи.

Таким чином, аналіз поглядів науковців на явище булінгу дає змогу визначити його як довготривалу та систематичну агресію, яка може приймати багато форм, і фізичних і словесних; частину соціального життя групи; неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус тощо. Та потрібно зауважити, що під поняття «булінг» не підпадають братерське суперництво серед однолітків або імпульсивні

агресивні дії потерпілих у відповідь на напад кривдника, які за суттю є спонтанні, недискримінаційні та з невизначеною жертвою. З іншого боку, булінг не включає кримінальні дії, які починалися як конфлікт та розвинулись, тобто серйозне фізичне насильство, погрози такого насильства, напади. Не кожне здійснюване насильство є булінгом. Суть булінгу вбачають не в самій агресії або злості кривдника, а в презирстві, зневазі – сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії.

2.3. Технології профілактики підліткового булінгу

Булінг серед школярів підліткового віку є соціально-психолого-педагогічне явище. Профілактика булінгу в школі реалізується на наступних рівнях: особистісному, груповому, загальношкільних, соціальному. У діяльності по профілактиці булінгу, здійснюваної класним керівником, основне місце займає робота з окремими учнями і зі шкільним класом. Профілактика булінг реалізована шкільним соціальним робітником серед школярів підліткового віку, здійснюється за рахунок корекції наявних соціальних девіацій і сприяння баченню школярами здорового і безпечного способу життя, вибудовування відносин в групі на основі взаємодопомоги, об'єднання підлітків в ході спільної особистісно та колективно значимої діяльності, зняття протиріч між індивідуальним і груповим.

Профілактична діяльність шкільного соціального робітника може бути заснована на ідеях і принципах педагогічної підтримки. Під педагогічною підтримкою її основоположник, О.С. Газман, розуміє «діяльність професіоналів - представників освітнього закладу, спрямована на надання превентивної та оперативної допомоги дітям у вирішенні їхніх індивідуальних проблем, пов'язаних з фізичним і психічним здоров'ям, успішним просуванням у навчанні, ефективної ділової та міжособистісної комунікацією, життєвим самовизначенням».

«Предметом педагогічної підтримки, таким чином, - писав О.С. Газман, - стає процес спільного з дитиною визначення його власних інтересів, цілей, можливостей шляхом подолання перешкод (проблем), що заважають йому зберегти свою людську гідність і самостійно досягати бажаних результатів в навчанні, самовихованні, спілкуванні, способі життя» [33, с.78].

Адекватність використання педагогічної підтримки в контексті булінг обґрунтовується унікальністю процесів, що сприяють виникненню даного явища в підлітковому середовищі. Проблеми, з якими стикаються підлітки в ході спілкування - індивідуальні, тому педагог в ході попередження булінгу повинен приділяти увагу кожному з випадків.

У зв'язку з тим, що булінг має групові чинники, шкільний соціальний робітник повинен працювати з класом. В ході даної роботи, необхідно попередити виникнення, або подолати вплив існуючих групових факторів булінгу.

Діяльність шкільного соціального робітника ґрунтується на ідеях класиків педагогів і психологів про колектив, способах його розвитку: А.С. Макаренко, І.П. Іванов, А.В. Петровський, Н.А. Новікова та ін. Така форма організації міжособистісних відносин як колектив, дозволяє попередити формування булінг-структур за рахунок їх заміщення структурою колективних взаємин. Просоціальна колективна діяльність класу, буде створювати такі характеристики взаємодій в ньому як доброзичливість, взаємна відповідальність, активність та ін.

Для уточнення змісту і структури профілактики булінг можна використовувати метод моделювання. Моделювання розглядається як «відтворення характеристик деякого об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для його вивчення, який називається при цьому моделлю» [20].

В.І. Загвязинский зазначає, що: «складність, невичерпність, нескінченність об'єкта психолого-педагогічного дослідження змушує для проникнення в його суть, в його внутрішню структуру і динаміку шукати більш прості аналоги для дослідження. Простіший за структурою і доступний

вивченню об'єкт стає моделлю більш складного об'єкта, іменованого прототипом (оригіналом)» [25].

Таким чином, модель діяльності шкільного соціального робітника з профілактики булінгу серед підлітків дозволяє: відволіктися від інших психолого-педагогічних процесів, що відбуваються в школі, і акцентувати увагу на профілактиці булінгу; спроектувати діяльність основних суб'єктів профілактики, розкриваючи зв'язки між структурними і функціональними характеристиками діяльності.

Відповідно до Закону України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики», технології профілактики - спеціально розроблений комплекс (система) профілактичних заходів, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми (або декількох пов'язаних між собою проблем), негативного явища, складних життєвих обставин.

Профілактичні технології можуть дозволяти у повному обсязі та комплексно здійснювати надання соціальної послуги на рівні громадян, груп осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, спричинених інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, бездомністю, відбуванням покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк тощо [21].

Профілактичні технології (індивідуальний план) є основою для надання соціальної послуги та ґрунтується на оцінці потреб (оцінки ситуації) отримувача соціальної послуги.

На рівні громади, групи складається профілактична програма, на індивідуальному рівні - індивідуальний план. Профілактична програма (індивідуальний план) складається у двох примірниках та підписується отримувачем соціальної послуги та/або його законним представником та суб'єктом, що надає соціальну послугу.

У разі коли соціальна послуга надається закладом, що виконує обов'язки опікуна відносно отримувача, індивідуальний план надання

соціальної послуги затверджується керівником закладу. Один примірник надається отримувачу послуги або його законному представнику, другий - залишається у суб'єкта, що надає соціальну послугу

Проаналізувавши закордонний досвід роботи шкіл по профілактиці булінгу можемо зазначити, що наприклад у США, головним завданням протидії насильству в школах є вдосконалення превентивного підходу, розробка та впровадження інноваційних технологій та ефективних освітньо-профілактичних програм. У цій країні особливого поширення набула технологія мобілізації ресурсів. Ця технологія полягає в залученні до просвітницької діяльності державних і недержавних установ, соціальних служб, партнерств, різних груп населення. Систематичну профілактичну роботу з дітьми схильними до негативних проявів в поведінці проводять інспектори поліції. Цікавим є досвід проведення тижня запобігання третируванню серед учнів загальноосвітніх шкіл.

Аналіз освітніх профілактичних технологій дозволяє виокремити найефективніші компоненти їхньої реалізації: формування навичок прийняття рішень, навичок протистояння тискові однолітків та інших впливів (реклами, батьків) на предмет вживання наркотичних речовин; розвиток життєвих та соціальних навичок за допомогою професіоналів, однолітків.

Проаналізувавши закордонний досвід ми пропонуємо розробити план дій щодо попередження булінгу над дітьми в школі. Під час розроблення в школі Плану дій щодо попередження насильства над дітьми треба враховувати основні елементи, що зможуть забезпечити практичність та гнучкість плану. Такими елементами є: основна інформація про загальноосвітній навчальний заклад, бачення, формальні аспекти, оцінка відповідної роботи та ситуації в навчальному закладі, підтримувальні та запобіжні дії, процедури реагування на випадки насильства та їх документування. Також, потрібно постійно проводити моніторинг та аналізу

під час упровадження Плану дій. Це допомагає виявити проблеми, оцінити реалізацію його цілей, доопрацювати та внести відповідні зміни у План.

Це сприяє ефективному досягненню поставлених цілей та робить План дій зручним інструментом для використання усіма залученими особами: адміністрацією, вчителями та вчительками, учнями та ученицями тощо. Проведення оцінювання допомагає зрозуміти наявність проблеми та є одним з інструментів просвітницької роботи в закладі освіти. План має передбачати такі дії: підтримувальні, запобіжні (превентивні) та процедури реагування на виявлені випадки насильства щодо дітей.

Для прикладу розглянемо досвід Швеції. На щорічних засіданнях, що проводяться за участю учнів та учениць, опікунів/тат і мам, вчителів, розглядаються питання безпеки і благополуччя. Всім учням та ученицям пропонується стати «послами демократії». У ролі послів учні та учениці беруть участь у роботі над Планом дій проти принизливого для гідності поводження і дискримінації. Персоналу школи пропонують стати частиною АБВГД-групи на початку кожного навчального року.

АБВГД група формується з активних та небайдужих людей з педагогічного колективу, які прагнуть змінювати загальноосвітній навчальний заклад на краще й відкриті для нового досвіду. Група повинна мати постійне ядро учасників й учасниць та за потреби долучати до своєї діяльності інших колег. Одним із завдань групи є залучення більшості з персоналу навчального закладу до розроблення та виконання Плану дій. Необхідно також контролювати ефективність та злагодженість роботи команди відповідно до загального бачення закладу [26].

Всі співробітники та співробітниці поінформовані про роботу АБВГД-групи, залучаються до оцінювання. План дій поширюється і надається всім учням та ученицям наставниками/наставницями. Питання безпеки і благополуччя розглядаються на щорічних засіданнях з розвитку, що проводяться за участю учнів та учениць, дорослих рідних, тат і мам, вчителів та педагогів.

У плані дій повинні бути такі стратегії реалізації плану:

- 1) забезпечення питанню подолання насильства в школі вагомому місця у виховній роботі;
- 2) залучення всього педагогічного колективу та учнів школи до розв'язання проблеми;
- 3) залучення до розв'язання проблеми батьківського колективу.

Перейдемо до опису моделі діяльності шкільного соціального робітника з профілактики булінгу серед підлітків.

Діяльністю шкільного соціального робітника з профілактики булінгу серед підлітків передбачає процес допомоги педагога самостійного подолання підлітками впливу індивідуальних і групових факторів, що сприяють виникненню булінгу в шкільному колективі, розвитку колективу і гуманізація взаємодій навчання.

Таким чином, основними суб'єктами діяльності є шкільний соціальний робітник, підлітки - потенційні учасники булінгу і шкільний клас. У профілактиці булінгу підлітки, які виявляють типи девіантної поведінки, і учнівська група будуть виступати суб'єктами власного саморозвитку. Роль педагога складається в супроводі даного процесу і сприяння в організації діяльності підлітками за рішенням проблем, пов'язаних з булінгом.

Як концептуального компонента моделі діяльності шкільного соціального робітника з профілактики булінгу серед підлітків виступають ідеї педагогів гуманістів по організації виховання дітей, погляди вітчизняних педагогів на процес розвитку колективу, основні положення зарубіжних дослідників булінгу.

Основними принципами діяльності шкільного соціального робітника з профілактики булінгу є:

- опора на власні сили і потенційні можливості особистості;
- орієнтація на здатність дитини самостійно долати перешкоди;
- спільність, співпраця, сприяння;
- безпека, захист здоров'я, прав, людської гідності;

- принцип руху колективу;
- принцип паралельної дії.

Етапи характерні для педагогічного процесу в цілому і являють собою наступні: діагностичний, програмний, діяльнісний, рефлексивний [27].

Діагностичний етап. Зміст діяльності підлітка: визначення наявності в власній поведінці агресивних, конформних, віктимних вчинків; виявлення за допомогою педагога причини поведінки; усвідомлення характеру труднощів у взаємодії з іншими.

Методи: самоспостереження, самоаналіз, самозвіт. Зміст діяльності шкільного соціального робітника (спільно з педагогом-психологом, класним керівником): виявлення характеристик девіантної поведінки потенційних учасників булінгу; визначення групових характеристик шкільного класу, що сприяють виникненню в ньому булінгу.

Методи діагностики: опитувальні методи, проектні методи, метод психолого-педагогічного консиліуму, соціометрія, рефернтметрія.

Зміст діяльності класу: визначення наявності конфліктів в класі; виявлення учасників конфліктів; визначення причини конфліктів.

Методи: групова рефлексія. Результатом даного етапу є соціально-педагогічний діагноз.

Діагноз формулюється і на його основі вибудовується наступний етап профілактики.

Проектувальний етап. Зміст діяльності підлітків: прийняття існуючої проблеми; усвідомлення необхідності її розв'язання; спільний з педагогом вибір напрямку і способів вирішення проблеми.

Методи: моделювання власної особистості. Зміст діяльності шкільного соціального робітника при роботі з підлітками: спільне з підлітком визначення способів вирішення існуючих проблем поведінки, підбір програм профілактики формування соціальних девіацій в майбутньому.

Зміст діяльності шкільного соціального робітника при роботі з класом: введення правил поведінки в групі, визначення напрямків колективної діяльності, проектування майбутніх колективних справ і акцій.

Методи діяльності шкільного соціального робітника при роботі з окремими учнями і класом: соціально-педагогічне проектування.

Зміст діяльності класу: визначення правил поведінки в шкільному класі; вибір напрямків колективної діяльності; розподіл обов'язків членів групи щодо обраної діяльності.

Методи: дискусія, мозковий штурм, проектування.

Діяльнісний етап. Зміст діяльності підлітка: активну участь в програмах і заходах, організованих шкільним соціальним робітником; навчання способам вирішення виявлених проблем; оволодіння вміннями конструктивної соціальної взаємодії в тому числі в конфлікті.

Зміст діяльності шкільного соціального робітника при роботі з потенційним буллі: створення умов, що сприяють присвоєння підлітком гуманістичних цінностей; розвиток вміння виявляти терпимість; розвиток вміння конструктивної соціальної взаємодії; розвиток вміння розпізнавати власні емоції і реалізовувати їх в соціально-прийнятних формах. Реалізовані програми: «дружити або використовувати», «вдивляючись в інших ми пізнаємо себе», «герої нашого часу».

Зміст діяльності шкільного соціального робітника при роботі з потенційними жертвами: створення умови для формування адекватної самооцінки; створити умови для розвитку фізичних даних; розвинути емоційну стійкість; знизити тривожність; розвинути життєстійкість. Реалізовані програми: «Мої друзі і я», «я все можу», «в здоровому тілі здоровий дух» і т.д.

Зміст діяльності шкільного соціального робітника при роботі зі свідками булінгу: потенційним свідком: розвинути соціальну відповідальність [29].

Реалізовані програми: «Життя-це вчинок», «Клас без насильства», «Ми одне ціле».

При роботі з зазначеними учасниками булінгу використовуються наступні методи і форми: бесіда, виховні ситуації, тренінг, гра, метод соціальної проби.

Зміст діяльності шкільного соціального робітника при роботі з класом: організація просоціальної колективної діяльності, створення умов формування, створення умов для самовизначення особистості в групі, створення сприятливого соціально-психологічного клімату.

Методи, форми, які використовуються шкільним соціальним робітником при роботі з класом: метод перспективних ліній, методика КТД, тренінг «командної гри», тренінг «капітанів» та ін.

Зміст діяльності класу: розвиток формальних і неформальних взаємин; створення умови для розвитку позитивного соціально-психологічного клімату в класі. Блоки даного етапу знаходяться у взаємозв'язку. Діяльність усіх суб'єктів пов'язана між собою так, щоб дії одного суб'єкта знаходилися в полі уваги інших.

Рефлексивний етап. На даному етапі всі суб'єкти профілактики здійснюють діагностику і співвідносять отримані характеристики з потребами (розвинена соціальна і комунікативна компетенція), після цього ставлять перед собою подальші цілі.

Потенційні буллі, жертви і свідки використовують методи самоспостереження, самоаналізу, самозвіту. Шкільний соціальний робітник використовує метод рефлексивного щоденника.

Класом використовується метод групової рефлексії [31].

Модель педагогічної підтримки потенційних учасників булінгу в підлітковому віці, заснована на ідеях колективостворення і педагогіки підтримки, принципово відрізняються від звичних підходів до профілактики булінгу в класі. Одна з особливостей такої педагогічної підтримки полягає в тому, що вона характеризується граничною індивідуалізацією виховної

діяльності, орієнтованої на ситуацію «тут і тепер», на неповторність кожного підлітка і шкільного класу. Представлена модель розкриває побудова змісту діяльності шкільного соціального робітника з профілактики булінгу серед підлітків, охоплює всіх учасників булінгу структури. Вона являє собою науково-обґрунтовану, сплановану і цілеспрямовану систему взаємодії учнів, класного керівника і класу. Педагогічна підтримка потенційних учасників булінгу дозволяє попередити булінг і створити умови для самореалізації учасників групи в діяльності.

Проаналізувавши вище сказане, можна зробити висновок, що антибулінгова робота в закладах освіти України ґрунтується на превентивному підході та є організованою системою дій множинних суб'єктів: директорів, учителів, соціальних педагогів, психологів школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громадських організацій. З'ясовано, що діяльність із профілактики та протидії булінгу пронизує всю систему шкільної освіти: офіційний сайт, навчальний процес, позакласну та позашкільну діяльність і законодавство, що унормовує поведінку всіх учасників освітнього процесу, тощо.

2.4. Особливості профілактичної діяльності шкільного соціального робітника з дітьми з інвалідністю

Одним із завдань соціальної роботи є профілактика. Особливе значення профілактика має для шкільного соціального робітника, який працює з дітьми з інвалідністю. Своєчасні профілактичні втручання можуть допомогти уникнути таким дітям безлічі розладів і порушень в майбутньому.

В історичному плані на профілактичні програми звертали увагу більшість психологічних і соціальних проблем, починаючи зі здатності дітей до розв'язання математичних задач закінчуючи запобіганням рецидивів вживання наркотиків. Такі підходи багато запозичили зі сфери охорони здоров'я та її початкової системи класифікації профілактики захворювань. Ця

класифікація висуває три рівня профілактичних заходів або програм: первинний, вторинний і третинний. Відомий психіатр, який займався профілактикою, Джеральд Каплан (Caplan, 1964) пояснював, що профілактика передбачає біологічні, психологічні і соціальні процедури.

Первинна профілактика - профілактика до початку розладів і зниження частотності всіх типів розладів. Вторинна профілактика, завдяки ранньому виявленню патології, скорочує тривалість і полегшує перебіг вже існуючих розладів. Третинна профілактика, яку іноді називають реабілітацією, знижує заподіяну розладом збитків і запобігає рецидивам [30].

Але ця класифікація нагадує традиційну класифікацію медичних втручань: профілактика, лікування, реабілітація. Спираючись на цю класифікацію буває дуже важко провести межу між різними рівнями профілактики, особливо якщо справа стосується хронічних захворювань. Тому на сьогоднішній день для соціальної роботи, яка все більше відділяється від медицини, дана модель вважається застарілою.

З урахуванням цієї критики Гордон (Gordon, 1983, 1987) створив нову класифікаційну модель для опису профілактики поведінкових розладів, яка також передбачає три типи профілактичних втручань: універсальні, селективні і показні. Підставою для такої класифікації є обрана цільова група профілактичного втручання.

Програми універсальної профілактики призначені для всіх членів суспільства незалежно від ризику розвитку у них конкретної хвороби, порушення або розлади (Institute of Medicine, 1994). Універсальні профілактичні втручання покликані охоплювати цілі популяції, і практики часто зупиняються на школах з двох причин: по-перше, профілактикою, по можливості, краще займатися на ранніх етапах життя, і по-друге, школи забезпечують поперечний зріз популяції. До найчастіших завдань подібного втручання можна зарахувати роботу з агресією і конфліктної компетентністю, розвиток самоконтролю, підвищення академічної успішності і запобігання розладів поведінки. Ці програми зазвичай

реалізуються за допомогою довгострокових програм, що мають на увазі недорогі і регулярні заходи. У разі успіху ці програми знижують частоту, або число нових хворих в даній популяції [32].

Селективні профілактичні програми створені для тих груп людей, які можуть піддаватися більшому ризику розвитку розладів або відповідного набору проблем, ніж представники загальної популяції. У цих груп зазвичай є деякі особливості або цілі комплекси особливостей - бідність, бездомність, високий рівень сімейного стресу.

Програми показаної профілактики нерідко важко відрізнити від лікування і реабілітації. Програми показаної профілактики призначені для тих, хто відчуває труднощі або проявляє перші симптоми порушення, що піддають таких людей до високого ризику рецидивів і збільшенню психічного розладу пізніше, по ходу розвитку. У показаної профілактики на відміну від лікування вживаються додаткові заходи для пролонгації відновлення або кращого пристосування до життя.

Останнім часом арт-педагогіка та арт-терапія все ширше застосовуються в соціальній сфері. Шкільні соціальні робітники, які працюють з дітьми з особливими потребами, повинні, на наше переконання, добре володіти методами та прийомами арт-педагогіки та арт-терапії. Їх опанування та творче використання може допомогти у розв'язанні цілої низки соціально-педагогічних завдань, які покликані вирішувати фахівці соціальної роботи.

Сьогодні науковцями все частіше починає використовуватися термін «артпедагогіка» під яким розуміють галузь наукового знання, яка ґрунтується на синтезі педагогіки й мистецтва. Вона, як зазначають дослідники, забезпечує розробку теорії і практики педагогічного корекційно спрямованого процесу художнього розвитку дітей, частіше з вадами розвитку; формує основи художньої культури особистості через мистецтво й художньо-творчу діяльність. В сучасному науковому виданні з соціальної педагогіки та соціальної роботи Енциклопедія для фахівців соціальної сфери

стверджується, що суть артпедагогіки полягає у вихованні, навчанні та розвитку засобами мистецтва осіб з обмеженими можливостями; формуванні в них основ художньої культури й оволодінні практичними навичками різних видів художньої діяльності [31].

Основні функції арт-педагогіки: культурологічна, освітня, виховна, корекційна. Арт-педагогіка, як галузь наукового знання, дозволяє розглядати в рамках спеціальної освіти не лише художнє виховання, а й усі компоненти корекційно-розвиваючого процесу (розвиток, виховання, навчання, корекцію) засобами мистецтва та формувати основи художньої культури дитини з вадами й проблемами розвитку [12, с. 17].

Стосовно терміну «арт-терапія» науковець Н.В. Заверико зазначає наступне: «Арт-терапія інтегративна галузь науки, що синтезує наукові знання мистецтва, психології, медицини та обґрунтовує можливість застосування мистецтва та художньої діяльності в корекційній роботі з дітьми, що мають відхилення в розвитку та в активізації потенційних можливостей, пізнавально-інформаційних потреб дітей, молоді, дорослих» [12, с. 314].

Арт-терапія це метод діяльності спрямований на покращення психоемоційного стану людини за допомогою образотворчого мистецтва. Сучасне розуміння арт-терапії передбачає, по-перше, використання мови образотворчої експресії; по-друге, безпосередню участь людини в образотворчій творчості. У багатьох випадках в арт-терапевтичній роботі можуть використовуватися музика, драматичне мистецтво, рух, танець та інші форми творчої активності людини. Сучасна арт-терапія включає такі види: ізотерапію (лікувальний вплив засобів образотворчого мистецтва ліплення, малювання, декоративноприкладного мистецтва); бібліотерапію (лікувальний вплив читання); імаготерапію (через образ, театралізацію); музикотерапію (через сприйняття музики); вокалотерапію (лікування співами); кінезітерапію (лікувальний вплив рухів танцювально-рухова терапія, корекційна ритміка) та ін.

Можливості арт-терапії останнім часом все ширше використовуються в соціальнопедагогічній роботі з дітьми з особливими потребами з корекційною та реабілітаційною метою. Науковці розглядають різні форми арт-терапії в роботі з дітьми, підлітками і дорослими. Розрізняють три форми арт-терапії: активну (клієнт сам створює продукти творчості малюнки, скульптури, музичні твори, казки та ін.); пасивну (клієнт використовує художні твори, створені іншими людьми: розглядає малюнки, читає книги, прослуховує музичні твори тощо); змішану (клієнт використовує твори мистецтва для створення власних продуктів творчості).

Однак найбільш розповсюдженими є два основні варіанти арттерапевтичної роботи індивідуальна і групова форми арт-терапії. Кожна з них, у свою чергу, має певні різновиди [25]. Успішний результат арт-терапевтичної роботи є запорукою того, що людина з особливими потребами буде інтегрована у соціум. Різноманіття видів, методів та форм арт-педагогічного та арт-терапевтичного впливу, а також індивідуальний підхід до вибору терапії є надзвичайно важливим аспектом у діяльності спеціалізованих соціальних служб та соціальних працівників і соціальних педагогів. Соціальна реабілітація залишається основою всієї соціально-педагогічної роботи з людьми з особливими потребами, тому ми звернемося до аналізу сутності поняття «реабілітація» та схарактеризуємо його. Ми погоджуємося з думкою науковця Архипової С., що суть реабілітації полягає в тому, щоб взаємодіяти з людиною з особливими потребами та її сім'єю на основі партнерства для того, щоб досягти поставлених цілей. Головною метою реабілітації є відновлення і компенсація порушених або втрачених функцій, відносин, зв'язків [1].

Ми погоджуємося з дослідницею Лещук Г. щодо поділу реабілітації на види, а саме [36]: елементарна реабілітація (спрямовується на відновлення елементарних навичок людини); побутова реабілітація (спрямовується на відновлення побутових навичок людей); педагогічна або соціально-педагогічна реабілітація (включає у себе технології корекційної роботи,

спрямовані на засвоєння певних знань); сімейна реабілітація (має на меті активізацію діяльності людини у колі сім'ї); рекреаційна реабілітація (дозволяє реалізовувати інтереси та потреби людей); соціально-психологічна реабілітація (забезпечує відновлення індивідуального статусу людини).

Ми також поділяємо думку автора, що використання різних моделей, методів і форм роботи з людьми з особливими потребами може давати помітні соціально значущі результати [1].

Як свідчить практика, доцільно використовувати як традиційні, так і інноваційні методи та форми соціальної, соціально-педагогічної роботи з людьми з особливими потребами, у тому числі й методи арт-терапевтичної роботи [26].

У соціально-педагогічній теорії існує й поділ терапії на види, а також деякі види терапії використовують залежно від віку та особливостей клієнта. Слід зазначити, що арт-терапія сьогодні є дуже поширеною та застосовується у різних сферах соціально-педагогічної діяльності, а також використовується у практичній діяльності спеціалізованих соціальних служб. Така актуальність пояснюється тим, що у неї є велика кількість функцій, які вона виконує [5]. Зокрема, до функції арт-терапії відносяться: діагностична; корекційна; розвивальна; навчальна; реабілітаційна; виховна; психотерапевтична; соціальна.

Щодо форм арт-терапії, то науковець Полторак Л. виділяє дві основні форми арт-терапевтичної роботи, а саме індивідуальну та групову, які у свою чергу мають певну різновидність. Особливу цінність має індивідуальна форма роботи яка підходить як для дітей, так і для дорослих [23].

- Сучасні дослідники виділяють такі аспекти у арт-терапевтичній роботі:
- арт-терапія переважно виступає невербальним спілкуванням. Ця особливість робить її особливо цінною для тих, хто словесно не може поділитись своїми переживаннями;
 - арт-терапія це засіб самовираження і самопізнання;

- суть арт-терапії у мобілізації творчого потенціалу людини з особливими потребами [27].

Мета арт-терапії полягає в тому, щоб за допомогою музики, живопису, драми, ляльок, танців та інших видів мистецтва гармонізувати розвиток особистості через самовираження. Сьогодні така діяльність найбільше поширюється через живопис, де використовуються фарби, олівці, фломастери. Як ми вже зазначали, арт-терапія може здійснюватись як індивідуально так і в групі людей з особливими потребами, що дозволяє групі налагодити більш тісний зв'язок. Шкільний соціальний робітник може вибудовувати такий процес за допомогою трьох методик малювання: у процесі організації ізотерапії (терапія зображувальним мистецтвом).

Шкільним соціальним робітником у такому випадку можуть застосовуватись різні методики малювання, а саме:

- вільне малювання, яке базується на індивідуальному виборі теми малювання або ж на власному баченні малюнка на задану тему;

- комунікативне малювання. Це групова робота, де група розбивається на пари і, за допомогою невербального спілкування, робить спільний малюнок на одному аркуші паперу;

- спільне малювання. Групова робота, у якій декілька учасників спільно малюють на задану тему, а після закінчення створення малюнка обговорюють внесок кожного члена команди.

З метою посилення корекційної дії таку роботу можна доповнити наступними видами діяльності: ліплення із глини, пластиліну, хліба; плетіння з волокнистих матеріалів; аплікації; створення колажів із підручних матеріалів; орігамі та ін. [27].

Арт-терапія може також здійснюватись за допомогою такого різновиду як ігротерапія. В. Білан дає таке визначення ігротерапії «...це застосування гри, яке впливає на розвиток особистості, сприяє створенню близьких стосунків між учасниками групи, допомагає зняти стрес та напруженість, підвищує самооцінку, та дозволяє повірити в себе адже в різних ситуаціях

спілкування, ігрова ситуація дає змогу знизити психологічну напругу людей використовуючи роль іншої особистості» [5].

Лялькотерапія як різновид терапії в основному застосовується для роботи з дітьми з інвалідністю та заснована на ідентифікації дитини зі своїм улюбленим персонажем із мультфільму, казки з використанням іграшки. Деякі науковці вважають, що лялькотерапія це один із методів арт-терапії. Його суть терапії полягає в тому щоб в діях використовується саме лялька як основний об'єкт взаємодії. Така терапія поєднує у собі як індивідуальну форму роботи так і групову.

Науковець Щербакова К. стверджує, що лялькотерапія дозволяє об'єднати інтереси дитини та завдання соціального педагога, психолога у корекційній роботі. Така діяльність дає можливість найефективніше втручання фахівця в психіку дитини з метою її корекції або психопрофілактики [34, с. 71].

Лялькотерапія сприяє зняттю емоційної напруги, розвитку мовлення, покращення навичок подолання конфлікту та формуванню соціальнопобутових навичок. Музикотерапія як складова арт-терапії допомагає покращувати у людей навички комунікації, соціальної активності, соціалізації у соціум. Цей метод терапії допомагає у відновленні та корекції функціональних рухових відхилень у людей з особливими потребами. Під час музикотерапії виникають позитивні емоції, що під час звучання музики, стимулюють інтелектуальну діяльність дитини [27].

Виділяють такі форми музикотерапії: музично-рухові ігри та вправи; психічна і соматична релаксація за допомогою музики; спів; сприйняття музики; дихальні вправи; пантоніма; Ізотерапія, як ще один вид арт-терапії, здійснюється шляхом створення спонтанного малюнка, що допомагає вільно виражати свої почуття і думки та відображає теперішнє й допомагає будувати позитивне майбутнє [5].

Казкотерапія сприяє передачі життєвого досвіду що, дозволяє вийти людині з особливими потребами закуліси свого життя та допомагає вивчати

світ, ідентифікувати себе з певним персонажем і таким чином подивитись на проблеми які у неї є зі сторони. Казкотерапія вирішує такі завдання, як корекцію мовлення, активізацію мислення, розвиток дрібної моторики рук [27].

Казкотерапія відбувається у три етапи:

1) розслаблення під час якої людина заспокоюється і налаштовується на процес;

2) власне робота над казкою (вивчення або написання казки);

3) прочитання казки, завершення. Ми вважаємо, що усі згадані нами методи арт-терапії, які використовують у роботі з людьми з особливими потребами, можуть використовуватись для того щоб людина мала змогу відчувати себе вільною, вийти за рамки власного «Я» це допомога в реабілітації та реадаптації.

Можна зробити висновок, що арт-педагогіка й арт-терапія є, на нашу думку, надзвичайно продуктивним способом взаємодії з людьми з особливими потребами, адже вони допомагають налагодити тісний контакт з клієнтом та вибудувати взаємодію, контакти у системі «людина людина», у групі. Ми вважаємо, що арт-педагогічні й арт-терапевтичні методи впливу на особистість мають широко використовуватися у соціально-педагогічній, корекційно-реабілітаційній роботі, в діяльності спеціалізованих соціальних служб. Це пояснюється тим, що арт-терапія, в першу чергу, є корекційно-педагогічним засобом. Окрім того, арт-терапія має здатність усувати проблеми індивідуальних особливостей вихованця враховуючи якості які їм притаманні.

Підсумовуючи дослідження ми прийшли до висновку, що антибулінгова робота в закладах освіти України ґрунтується на превентивному підході та є організованою системою дій всіх суб'єктів навчального процесу. Зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю включає в себе ставлення до інваліда в суспільстві і визначається множинним комплексом чинників, серед яких провідними є рівень розвитку

продуктивних сил суспільства, система економіки, характер виробничих відносин, а також особливості політичних, моральних, філософських, релігійних поглядів. Існуюча система спеціальної освіти при всіх її перевагах має досить серйозний недолік: тривале перебування дітей-інвалідів в одноманітних умовах при відсутності можливості спілкуватися зі здоровими однолітками грубо знижує можливості соціалізації після досягнення юнацького та зрілого віку.

Аналіз поглядів науковців на явище булінгу дає змогу визначити його як довготривалу та систематичну агресію, яка може приймати багато форм, і фізичних і словесних; частину соціального життя групи; неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус тощо. Суть булінгу вбачають не в самій агресії або злості кривдника, а в презирстві, зневазі – сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії.

РОЗДІЛ 3

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ ПІДЛІТКІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Результати дослідження ефективності протибулінгових профілактичних заходів в загальних та середніх школах м. Запоріжжя

За останній час булінг серед підлітків з інвалідністю став дуже поширеним між дітьми в закладах освіти, насамперед це відбувається за відсутності контролю дорослих, які часто не помічають або ігнорують дітей.

Діагностика цькування підлітків з інвалідністю є доволі непростим завданням, тому для цього необхідно використовувати ті методи діагностики, яка зможуть визначити соціально-психологічний клімат в колективі [22].

Діагностика буває:

– індивідуальною, коли необхідно зробити висновок про окрему дитину та визначити, яку допомогу їй надати (реабілітаційну або корекційну);

– груповою, коли необхідно оцінити ситуацію в певній групі (класі) (мікрогрупа) чи в закладі освіти в цілому (макрогрупа), оскільки булінг (цькування) – це групове явище, якому протидіяти потрібно системно.

Також діагностика може бути разовою або проводитися в процесі моніторингу, тобто повторюватися періодично, що дає можливість відслідкувати зміни, оцінити ефективність застосованих заходів. Підбір діагностичних методів, зрозуміло, буде залежати і від віку дітей [38].

У процесі дослідження були відібрані, ті методи, які є достатньо простими та доступними, які не потребують спеціальної підготовки. Дані методики засвідчили свою діагностичну спроможність для більшості ситуацій булінгу (цькування).

У роботі з метою дослідження факторів та чинників, які можуть бути причинами булінгу серед підлітків з інвалідністю було використано наступні методики: методика спрямована на дослідження соціальнопсихологічної адаптації, автором якої є К.Роджерс та Р.Даймонд та анкета з питань обізнаності учнів щодо булінгу.

1. Методика К. Роджерса та Р. Даймонда (Додаток А) спрямована на дослідження соціально-психологічної адаптації. Вік досліджуваних від 14 років. Структура методики містить в собі 101 твердження, про спосіб життя, психологічні стани, стилі поведінки і життя людини, які підслідний повинен співвіднести зі своїм способом життя.

Соціально-психологічна адаптація характеризується усвідомленням необхідності для особистості поступових змін відносин із соціальним середовищем через оволодіння новими способами поведінки, а також становленням нових пристосувальних механізмів, орієнтованих на гармонізацію відносини особистості з середовищем. Рівень соціальнопсихологічної адаптації тісно вилується з психологічними характеристиками особистості та особливостями її поведінки. Шкала СПА (соціальнопсихологічної адаптованості) була розроблена двома авторами К. Роджерсом і Р. Даймондом і адаптована Т.В. Снегірьова.

Модель взаємозв'язків людини з соціальним оточенням і з самим собою закладеною, власне, в основу даного інструменту і виходить з концепції особистості як суб'єкта власного розвитку, що здатен відповідати за свою поведінку.

Адаптованість - узгодженість вимог соціального середовища і особистісних тенденцій. Вона передбачає реалістичну оцінку себе і навколишньої дійсності, особисту активність, гнучкість, соціальну компетентність. Критерії адаптованості подекуди перегукуються або ж збігаються з критеріями особистісної зрілості, наприклад - почуття власної гідності та вміння поважати оточуючих, відкритість реальній практиці діяльності та відносин, розуміння власних проблем та прагнення їх

опанувати і всіляко впоратися з ними. Якщо говорити про критерії дезадаптації, то вони навпаки припускають: неприйняття себе і оточення, наявність захисних бар'єрів в осмисленні власного життєвого досвіду, ілюзії вирішення проблем, негнучкість. Шкала орієнтована на дітей віком від 14 років і старше.

Методика призначена для діагностики комплексу психологічних проявів, що супроводжують процес соціально-психологічної адаптації та її інтегральні показники, такі як адаптація, інтернальність, прийняття інших, самоприйняття, емоційна комфортність і прагнення до домінування.

Основна сфера застосування - психологічне консультування, розробка особистісно-корекційних програм, основною концептуальною ідеєю яких є зміна негативного ставлення до інших людей, з метою реалізації потенціалу позитивних соціально-психологічних якостей.

В тексті опитувальника містяться твердження про людину, про спосіб життя, який вона веде, зокрема - звички, переживання, стилі поведінки, які їй притаманні, думки, як правило, порівнює їх людина з своїм способом життя. Після прочитання чергового запитання, потрібно співставити із звичками, способом життя, які притаманні саме цій людині та оцінити, якою мірою даний вислів може підходити вам. Після кожного з тверджень учні відповідно мають визначити, в якій мірі це твердження підходить до них та вибрати бал по шкалі від 0 до 6, де:

- 0 – це абсолютно не стосується мене;
- 1 - це не має стосунку до мене;
- 2- напевно, це не стосується мене;
- 3 - не знаю, чи це має відношення до мене;
- 4 - це трохи схоже до мене, але є сумніви;
- 5 - це мені притаманно;
- 6 - це я, точно.

2. Анкета (Додаток Б) з питань обізнаності учнів щодо булінгу, містить 10 тверджень. У яких потрібно вказати визначення, власне, булінгу, ознаки,

чи траплялись у вас або ж чи ви були свідком таких ситуацій, якщо траплялись потрібно було сказати, які та хто чинить так зване цькування.

У вибірку дослідження увійшло 53 підлітків з інвалідністю з різних шкіл Запоріжжя. Вік досліджуваних від 12 до 16 років.

Для визначення ефективності протибулінгових профілактичних заходів в загальних та середніх школах м. Запоріжжя дослідження проводилось в два етапи: до початку експерименту та після проведення протибулінгових профілактичних заходів.

Для визначення соціально-психологічної адаптації застосовано методику К.Роджерса-Р.Даймонда. У якій присутні наступні шкали: щирість, адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення домінувати та ескапізм.

За шкалою щирості ми отримали наступні результати 48 з 53 досліджуваних учнів відповідали правдиво, що складає 91%, а 9% складає показник нещирості, що включає 5 людей зі загальної кількості всіх - до початку експерименту та 50 з 53 досліджуваних учнів відповідали правдиво, що складає 94%, а 6% складає показник нещирості, що включає 3 людей зі загальної кількості всіх опитаних.

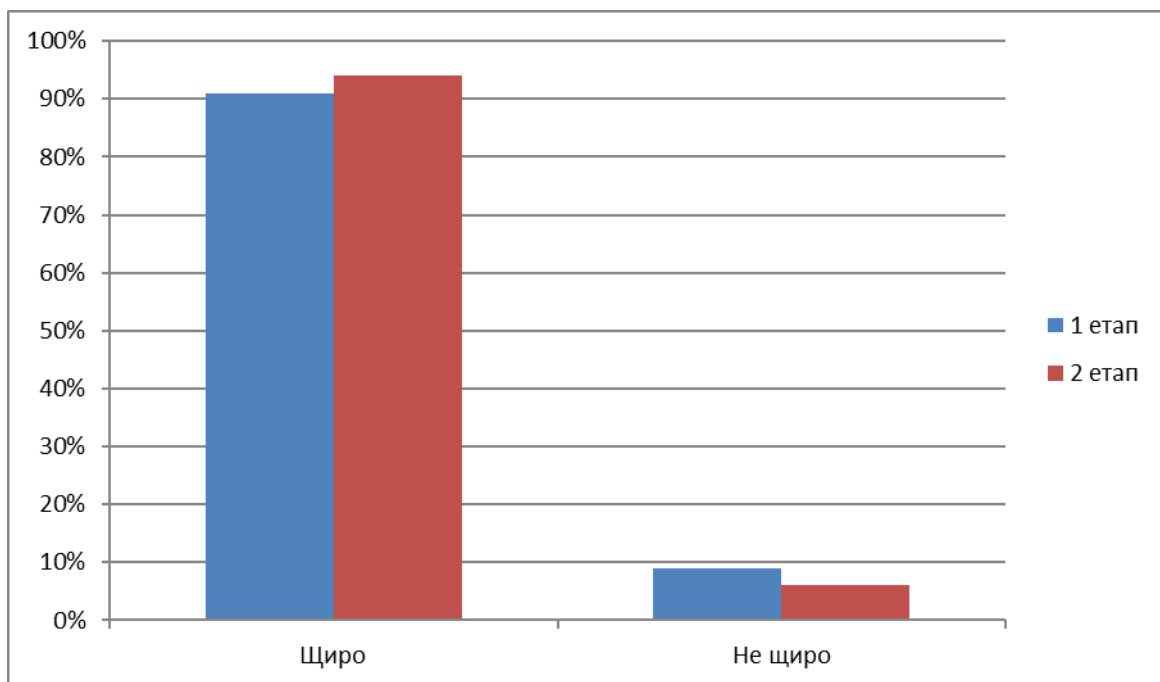


Рис. 3.1. Показник щирості

Тобто, можемо стверджувати, що результати даного дослідження є достовірними.

Таблиця 3.1.

Статистичні дані розподілу результатів соціально-психологічної адаптації

Шкали	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	1 етап	2 етап	1 етап	2 етап	1 етап	2 етап
Адаптація	4%	0%	47%	53%	49%	47%
Самосприйняття	30%	6%	30%	30%	40%	44%
Прийняття інших	19%	6%	37%	36%	44%	58%
Емоційна комфортність	47%	4%	28%	43%	25%	53%
Інтернальність	38%	7%	55%	38%	7%	55%
Жага домінування	25%	25%	26%	26%	29%	29%
Ескапізм	23%	2%	45%	45%	32%	53%

В таблиці 3.1. показано результати методики до початку експерименту та після його завершення, де винесені усі шкали.

Шкала «адаптації» виявляє рівень пристосування людини до існування в суспільстві згідно з вимогами суспільства та власними потребами, інтересами і мотивами. Тенденції функціонування цілеспрямованої системи, які визначаються відповідністю або ж невідповідністю між її цілями і досягаються, власне, в процесі діяльності результатами - називаються адаптивністю.

Проаналізувавши шкалу адаптація, до початку експерименту можна сказати наступне: низький рівень адаптованості у 4%, що складає 2 людей,

середній рівень у 25 учнів, що складає 47% , у 26 учнів діагностовано високий рівень адаптації, що дорівнює 49% від загальної вибірки.

На другому етапі експерименту низький рівень адаптованості не було виявлено середній рівень у 28 учнів, що складає 53%, у 25 учнів діагностовано високий рівень адаптації, що дорівнює 47% від загальної вибірки.

Шкала «самосприйняття» є результатом самооцінки індивіда та визначає ступінь задоволеності або ж незадоволеності особистості своїми характеристиками. У ході дослідження на першому етапі вона показала наступні результати: - низький рівень 16 учнів – 30%, середній рівень 16 учнів – 30% та високий рівень самосприйняття у 21 учнів, що складає 40% опитаних.

На другому етапі - низький рівень 3 учнів – 6%, середній рівень 16 учнів – 30% та високий рівень самосприйняття у 34 учнів, що складає 64% опитаних.

Шкала «прийняття інших» характеризує ступінь (рівні) потреби особистості в комунікації, взаємодії, спільної діяльності і показує, що прийняття інших до початку експерименту становило: 10 (19%) досліджуваних, на середньому рівні у 20 (37%), а на високому 23 (44%).

Після проведення профілактичних заходів: на низькому рівні у 3 (6%) досліджуваних, на середньому рівні у 19 (36%), а на високому 31 (58%).

Емоційна комфортність говорить про ступінь визначеності в емоційному відношенні, яке відбувається насправді, тобто навколишніх предметів та явищ та показує, що на першому етапі експерименту він складає 47% (25 учнів) низький рівень, у 15 учнів середній (28%), високий рівень 13 учнів (25%).

На другому етапі експерименту рівень емоційної комфортності становив у 2 учнів складає низький рівень, у 23 учнів середній, а у 28 високий , тобто у 4%, 43%, 53% відповідно.

Шкала «внутрішній контроль» та «зовнішній контроль» визначають

схильність індивіда до певної форми локусу контролю, яка характеризується, як інтернальність або екстернальність відповідно.

При умові, що відповідальність за події, які відбуваються в житті людини, приймаються більшість на себе, то відповідно результати діяльності пояснюються своїми особистісними характеристиками: поведінкою, здібностями, характером. Дане припущення свідчить про наявність у індивіда внутрішнього контролю, тобто це інтернальність. Якщо ж все таки домінує схильність приписувати причини того, що відбувається у житті людини зовнішніми факторами, тобто випадкам, оточені, погоді, долі, то це свідчить про екстернальний контроль, тобто зовнішній.

До початку експерименту - низький рівень у 20 дітей, а це 38%, середній рівень у 29 дітей, що складає 55% та високий рівень у 4 дітей, що дорівнює 7%.

Після проведення профілактичних заходів - низький рівень у 4 дітей, а це 7%, середній рівень у 20 дітей, що складає 38% та високий рівень у 29 дітей, що дорівнює 55%.

Шкала «домінування» показує рівень прагнень до лідерства, або його наявність. Жага домінування не була змінена після проведення профілактичних заходів і залишилась така сама як і до початку експерименту - на низькому рівні проявляється у 13 учнів, середньому в 14, та високому в 26, що складає 25%, 26%, 49% відповідно.

Шкала «ескапізм (трактується, як відхід від проблем та занурення в себе)» визначає рівень уникнення ситуацій, які спричиняють дискомфорт, а також, відхід від них. На першому етапі рівень ескапізму становив - низький рівень у 14 учнів (23%), середній рівень у 24 учнів (45%), високий рівень у 17 учнів (32%).

На другому етапі рівень ескапізму становив – низький рівень у 1 учня (2%), середній рівень виявлено у 24 учнів (45%), високий рівень виявлено у (53%)

Аналізуючи результати анкетування, на першому етапі експерименту, обізнаності учнів щодо булінгу постає жахлива картина, адже 71% опитаних були свідками проявів булінгу у школі, а 60% вказали, що з ними траплялись випадки булінгу, а саме постійне приниження або ігнорування – 64%, шантаж або вимагання грошей – 11%, неодноразове побиття – 15%, постійні погрози або залякування – 10%.

Булерами за результатами виступають: ровесники – 58%, старші учні – 36%, сам піддослідний – 2%, свій варіант – 4%. 57% опитаних стикались з фактами кібербулінгом, 36% – помічали, що таке відбувалось з їхніми однокласниками, 3% – самі ставали кібербулерами, 2% – ніколи не стикались з фактом кібербулінгу.

Ніхто з опитаних не обрав варіант кваліфікованої допомоги (дзвінок на гарчу лінію або у поліцію) в разі випадку булінгу або кібербулінгу, більшість, а саме 66%, звернулися б до друзів, 13% звернуться до батьків, 4% звернуться до співробітників школи і 17% оберуть свій варіант вирішення даної проблеми.

Щодо джерел інформації, то більшість учнів дізнаються інформацію з інтернету, а саме 66%, від класного керівника, психолога та вчителів інформацію дізнаються 17%, від друзів – 9%, від батьків 4% та у 4% є потреба отримати більше інформації.

Після проведення профілактичних заходів результати анкетування суттєво відрізняються: обізнаності учнів щодо булінгу за період проведення заходів складає 2% опитаних були свідками проявів булінгу у школі, а 4% вказали, що з ними траплялись випадки булінгу, а саме постійне приниження або ігнорування. Шантаж або вимагання грошей - не було виявлено, також неодноразове побиття – складає 0%, постійні погрози або залякування – 4%.

3.2. Рекомендації з оптимізації профілактики булінгу підлітків з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти

Для запровадження діяльності з оптимізації профілактики булінгу підлітків з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти було проведено семінар для директорів закладів освіти м. Запоріжжя та підготовлено 27 педагогів-тренерів з означеної тематики.

З метою створення цілісної системи в закладах освіти було проведено попередню внутрішню оцінку наявних ресурсів протидії булінгу підлітків з інвалідністю, під час якої було проаналізовано:

- рівень людських (рівень підготовки педагогів, діяльність психологічної служби тощо), методичних (програми, посібники тощо), матеріальних ресурсів;
- локальні нормативно-правові документи (накази, плани робіт, посадові інструкції, Статут закладу освіти, наявні механізми/алгоритми/протоколи реагування на випадки булінгу (ідентифікація, виявлення, перенаправлення тощо));
- можливості участі дітей, органів самоврядування; наявна система зворотного зв'язку від підлітків з інвалідністю;
- можливості Шкільної служби порозуміння (попередження проявів насильства за допомогою медіації однолітків та відновних практик; зменшення соціальної напруженості міжособистісних взаємин у колективі; формування навичок безконфліктного спілкування та навичок виходу з конфліктних ситуацій мирним шляхом серед усіх учасників освітнього процесу тощо);
- ресурси освітнього процесу (уроки/заняття, міжпредметні зв'язки, заходи класних керівників/ вихователів, позакласна робота, позашкільна робота тощо);
- ресурси громади (співпраця з батьками, громадськими організаціями, представниками поліції, соціальними службами та ін.).

Така оцінка дала змогу внести зміни та удосконалити наявні системи. Очікуваними результатами було: зміна знань, ставлень та поведінки у всіх учасників освітнього процесу.

В рамках запровадження системи протидії булінгу підлітків з інвалідністю в закладах освіти було проведено:

- Вхідне та вихідне анкетування підлітків з інвалідністю, батьків та педагогів, з метою визначення рівня розповсюдження проблеми насильства та цькування (булінгу) в дитячому середовищі.

- Засідання фокус-групи педагогічних працівників із опрацювання системи протидії булінгу підлітків з інвалідністю.

Засідання фокус-групи з лідерами учнівського самоврядування та медіаторами Шкільної служби порозуміння, щодо розробки механізму участі дітей в системі протидії булінгу підлітків з інвалідністю та системі зворотного зв'язку від дітей щодо випадків булінгу.

- Педагогами-тренерами проведено тренінги для класних керівників 1-11 класів, вихователів; лідерів учнівського самоврядування та медіаторів Шкільної служби порозуміння; лідерів батьківської громадськості з кожного класу/групи; персоналу закладу освіти.

- Класними керівниками разом з учнями-лідерами проведено інтерактивні заняття для учнів, з батьками-лідерами – для батьків.

Дана діяльність дала можливість проінформувати та залучити у процес всіх учасників освітнього процесу.

Однією зі складових Системи є проведення інтерактивних занять з учасниками освітнього процесу (орієнтованих на вихованців/учнів, їхніх батьків, педагогічних працівників та персонал закладу освіти).

Пропонуємо розробки перших занять з циклу занять з протидії булінгу підлітків з інвалідністю, метою та завданнями яких є: надати знання про булінг як прояв насильства; протистояння булінгу; опрацювати механізм реагування та звернення в ситуації булінгу підлітків з інвалідністю;

сформувані розуміння неприпустимості проявів насильства та булінгу в освітньому середовищі; популяризувати ненасильницьку модель поведінки.

Для комплексності і системності підходу також необхідно враховувати правове поле, методичні рекомендації проведення заходів з протидії насильству.

Заняття розроблено з урахуванням гендерного і недискримінаційного підходу та структуровані за певними обов'язковими для висвітлення темами/питаннями:

- Актуальність булінгу.
- Поняття «булінг», види та форми прояву; причини та наслідки (для потерпілої (жертви), кривдника (булера), спостерігачів).
- Хто може бути залученим до ситуації булінгу?
- Ідентифікація, самоідентифікація постраждалих від булінгу.
- Нормативно-правові документи, які регламентують протидію булінгу в закладах освіти.
- Механізм виявлення, реагування, перенаправлення та звернення в ситуації булінгу.
- Системна робота закладу освіти з протидії булінгу і залученість всіх учасників освітнього процесу. Місце та можливості всіх учасників освітнього процесу в цій системі.
- Наявні та можливі ресурси для підвищення обізнаності та попередження булінгу.

При розробці занять враховувалось:

- принцип участі дітей в протидії булінгу;
- можливості відновних практик (медіації, Кола) та Шкільних служб порозуміння, Національної дитячої «гарячої лінії» як інструменту для звернення дітей;
- наявні інформаційно-методичні, нормативно-правові ресурси з означеної тематики.

Зазвичай прийнято вважати підлітковий вік найбільш важким та небезпечним, як для самих дітей, так і для їх батьків та оточуючих. А якщо говорити про підлітків з інвалідністю, то тут проблеми подвоюються. У цей час конфліктність та запальність є найбільшою проблемою, саме у цей момент часто, погіршуються відносини з батьками, а коли ставлення батьків занадто жорстоке, воно породжує агресію або ж ескапізм (занурення в себе).

Особливо в підлітковому віці учні з інвалідністю стикаються з проблемою цькування. Діти у яких низька самооцінка, зазвичай і є жертвами булінгу.. За останніми результатами в Україні протягом останніх кілька років 67% піддавались будь-якому з видів цькування. Оскільки проблема булінгу постає дедалі частіше і масивніше, то необхідно просвітлювати людей та проводити тренінги, аби учні знали все про булінг, зокрема види, форми та могли захистити себе чи оточуючих, знали до кого звернутись та не боялись розголосу цієї проблеми.

Метою тренінгу (Додаток В) є ознайомлення учнів з поняттям булінгу, його формами і видами, вироблення толерантності та співчутливого ставлення до жертв насилля, навички надання і отримання допомоги.

Завдання тренінгу: - ознайомити учнів з булінгом, його формами і видами;

- посприяти теплій та дружній атмосфері, розвинути комунікацію; - визначити самооцінку;
- запобігання цькування у школі;
- надати інформацію про закони, що захищають жертву.

Час проведення тренінгу займає 60 хвилин. У тренінгу виділяють три частини :

- організаційний момент;
- основна частина;
- підсумкова частина.

В організаційному моменті встановлюється первинний контакт та комунікація між учасниками тренінгу, відбувається безпосереднє знайомство

з учасниками та розповідається про очікування, надалі відбувається узгодження мети, завдань та правил тренінгу.

Розповідь про булінг серед підлітків з інвалідністю саме в шкільному середовищі є доволі актуальним, на жаль, зараз, часто діти переживають булінг в багатьох його проявах. За останніх кілька років найпоширенішим є кібербулінг, тобто цькування в інтернеті. Інколи, це призводить до ще більш негативних наслідків, аніж, наприклад, побиття. Він не вимагає багато зусиль, буквально все можна зробити за допомогою одного кліку або ж повідомлення, які можуть містити фото або ж відео чи аудіо. Через інтернет, можливість принизити когось, стає все простішою, адже будь яка інформація, яка туди потрапляє залишається, зазвичай там надовго. Крім того, будь яка людина не залежно від віку, самооцінки чи характеру може сидіти по ту сторону екрану і чинити кібербулінг.

Учні після засвоєння даної теорії вдалися до так званого мозкового штурму та об'єднавшись в групи розповідали про причини булінгу в школі, родині, а також хто може бути жертвою булінгу.

В результаті експериментального дослідження ми виявили, що найчастіше булінг відбувається серед ровесників.

Підсумкова частина складається з притчі, яка допоможе дітям зрозуміти, наскільки важливими можуть бути їхні рішення та до яких наслідків вони можуть призвести. Безпосереднього підведення підсумків та розповіді куди ж можна звернутись при булінгу, а також рефлексії щодо очікувань та компліментів. Адже, старшокласникам дуже важливо бути обізнаними куди можна звернутись, при виявленні булінгу. Також, підлітків цікавить наскільки ефективно це буде та чи не призведе до розголосу, який надалі може негативно відзначитись.

Практичні рекомендації батькам та педагогам.

Варто бути добре обізнаним у профілактиці булінгу, адже за статистикою кожна третя дитина зазнає цькувань. Насамперед, потрібно визначити факт булінгу, наприклад це може бути небажання іти до школи,

обґрунтоване невагомими причинами, також, небажання спілкуватись з однолітками, уникати їх, на тлі цього можуть бути ще і психосоматичні розлади, якись часті хвороби, віруси, ломота, болі. Задля уникнення проявів булінгу, слід застосовувати профілактику, що передбачає роботу за наступними напрямками.

1. Початковим етапом є ознайомлення школярів з поняттями «булінг», «третирування», «цькування».

2. Розповідь про найчастіші випадки та застосування просвітницької роботи, тренінгової. Задля ефективного результату можна запросити працівників поліції, які безпосередньо можуть розповісти всі тонкощі цієї теми.

3. Формування правосвідомості, пояснення про відповідальність за власне життя, активність, самостійність, творчість учнів, створення умов для самореалізації особистості школярів.

4. Слід сформуванню у педагогів та батьків обізнаність, щодо насильства, як дитячій так і у своїй поведінці, головною метою є формування умінь аби виокремлювати існуючу проблему.

5. Провести бесіди з підлітками з метою профілактики булінгу, де будуть: виступи провідних спеціалістів у системі профілактичної роботи щодо подолання різноманітних форм агресивної поведінки серед підлітків.

6. Проведення конкурсів соціальної реклами та інформаційних буклетів з проблем профілактики негативних тенденцій у молодіжному середовищі.

7. Важливо визначити перелік організацій, установ, які допоможуть у розв'язанні даної проблеми.

8. Створення у шкільному середовищі таких умов недопущення булінгу та відповідного середовища в освітній установі для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними наслідками цього явища.

9. Потрібно розробити програму роботи аби провести профілактики булінгу серед підлітків, яка саме і є дуже поширеною.

10. Розробка пам'ятки для учнів «Скажімо насильству Ні».

11. Затвердження плану діяльності програми, що носить назву «Профілактика булінгу серед підлітків» у структурі діяльності соціальнопсихологічної служби школи: вибір основних напрямів профілактичної діяльності; визначення професійних обов'язків суб'єктів соціально-педагогічної роботи; форм і методів роботи.

12. Для ефективнішого засвоєння слід провести тренінги або ж відеолекції.

13. Планування узгодженої діяльності суб'єктів соціально-педагогічної діяльності (учителів, соціальних педагогів, практичних психологів, волонтерів).

14. Використання засобу шкільної медіації, тобто вирішення конфліктних ситуацій шляхом примирення сторін, що відбувається, за участі медіаторів через знаходження оптимального варіанта подолання проблеми і задовольняє обидві сторони, головне лише взаємне бажання сторін знайти вихід із ситуації.

15. Налагодження співпраці з центром соціальних служб сім'ї, дітей та молоді, службами у справах дітей, представниками ВНЗ, ЗМІ, позашкільними установами, недержавними організаціями.

16. Робота з волонтерами посідає чільне місце у даній системі, а саме: організація зустрічей волонтерів із представниками соціально-психологічної служби школи, учнями та їхніми батьками, вчителями та ознайомлення з ефективними формами та методами превентивної роботи. Щодо кібербулінгу, який як вже вказували раніше, є найпоширенішим видом цькування за останні кілька років, адже його можуть здійснювати будь-які люди.

Варто звернути увагу на час, який підліток проводить в інтернеті, часто це буває серед ночі, як відповідає на телефонні дзвінки та з ким спілкується, як часто ховає гаджет, при вашій присутності, як реагує, коли отримує нові повідомлення, також буває і таке, що підлітки можуть втратити інтерес до

гаджетів, отримувати подарунки незрозуміло від кого, втрачати інтерес, відчувати апатію та ескапізм.

Тому батькам та педагогам варто бути доволі уважними та підтримувати довірливі відносини з дітьми, при яких дитина б могла розповісти про небезпеку. Бути мудрим, цілеспрямованим та врівноваженим прикладом для своєї дитини, особливо в підлітковому віці є дуже цінним для дітей. Адже, кризи, які відбуваються в цьому віці є доволі важкими не лише для підлітка, а й для сім'ї та ближчого оточення. Якщо дитина зіткнулась з даним видом булінгу, то при ніяких обставинах не варто сварити дитину, не засуджувати, коли дитина довірила вам свою таємницю, то вона підсвідомо прагнула допомоги, захисту та підтримки, а дедалі більшого цькування від батьків. Не потрібно звинувачувати жертву, бо їй і без того страшно та соромно.

Потрібно застосувати наступні кроки, щодо захисту:

1. Пояснення того, що це не вина дитини, в будь якому разі ви на її боці та намагаєтесь її захистити і допомогти, аби не втратити довіру.
2. Важливо зберегти листування.
3. Чорний список та блокування агресора, можливо допоможе завершити все це, адже зазнавши ігнорування і не отримавши зворотної реакції, іноді кривдник відступає.
4. Видалення сторінок допоможе уникати та ігнорувати агресора.
5. Можна створити нову сторінку, проте без засвідчення своєї особи, з секретними даними.
6. Важливо з'ясувати, чи знайома дитина з агресором у реальному житті або ж планує/ планувала зустрітись.
7. Дізнайтесь, які саме факти кривднику відомо про дитину.
8. В спокійній і невимушеній формі варто пропонувати свою допомогу – обговорити, так званий план «знешкодження», заблокувати агресора.
9. Поясніть, якої небезпеки може зазнати дитина при зустрічі з незнайомцями, особливо без свідків.

10. Варто звернутися в поліцію, при доволі серйозних погрозах, які мають відношення до життя або здоров'я дитини, а також близьких родичів, друзів, потрібно пам'ятати, що у вас є право на захист з боку правоохоронних органів.

11. Допомога психолога у такій ситуації буде сприяти кращому розумінні ситуації, а також дитина, зможе пропрацювати всі страхи, знатиме, як діяти в тих чи інших ситуаціях та надалі буде розуміти потенційні загрози. Оскільки у ході експериментального дослідження було виявлено осіб, що самі займалися кібербулінгом, то насамперед, потрібно розглянути ситуацію з двох сторін.

Батьки мають розуміти, що у даній ситуації дитина виступає в ролі агресора, проте це не означає, що при жорсткому підході ви зміните ситуацію на краще. Навіть добра, тиха і чуйна дитина може знущатися з інших, причин цьому може бути безліч, невпевненість, низька самооцінка, спосіб самоствердження за рахунок приниження інших, бажання виділитися, аби звернули увагу. Якраз у підлітковому віці все частіше це проявляється. Часто батьки, впевнено стверджують, що їхня дитина ніколи б не могла так вчинити, проте, деколи правда відрізняється від ілюзій.

Основними правилами є наступні:

1. Донести до дитини, те що не можна ображати інших, обговорювати чи критикувати дії або ж зовнішність, релігію, родину чи стосунки.
2. Не можна писати, те що ображає інших, бажати поганого, знущатися чи сміятися над кимось, пояснити, що це геть не благородні вчинки хорошої людини.
3. Переконатися, що дитина знає, яка поведінка вважається хорошою, а яка є неприпустимою.
4. Спробувати поговорити відверто, зрозумівши ситуацію.
5. Шукати шляхи вирішення даної ситуації.
6. Запропонувати підлітку самостійно обдумати правильний вихід, продумати вибачення перед жертвами.

7. Проговорити про недопущення такої поведінки надалі.

8. А основним етапом є відвідування психолога. Адже, підліткам важко розказати рідним людям ті чи інші ситуації, проте при зверненні до психолога в учнів є змога зберегти свою таємницю та вирішити дану проблему, адже нерозголошення про розмову з психологом буде зберігатись.

Підсумовуючи дослідження за методикою соціально-психологічної адаптації К. Роджерса - Р. Даймонда на першому етапі експерименту за усіма шкалами ми виявили потенційну групу ризику дітей. Через низькі результати за даними шкалами, можна констатувати такий результат та вважати, що ці діти можуть стати «жертвами» булінгу. Дезадаптація, неприйняття себе та оточуючих, жага домінувати та занурення в себе можуть призвести до небажаних наслідків, такі учні можуть виступати, як булерами, так і їхніми жертвами.

Результати анкетування обізнаності учнів щодо булінгу негативно вразили, адже 71% опитаних були свідками проявів булінгу у школі, а 60% вказали, що з ними траплялись випадки булінгу, а саме постійне приниження або ігнорування – 64%, шантаж або вимагання грошей – 11%, неодноразове побиття – 15%, постійні погрози або залякування – 10%.

Тому за результатами були проведені заходи щодо профілактики булінгу підлітків з інвалідністю. Учням варто бути більш обізнаними в темі булінгу та знати як чинити опір, кому про це можна розповісти у випадку того та вміти вирішувати такі проблеми.

Другий етап дослідження показав значне покращення результатів повторного дослідження, що говорить про ефективність заходів профілактики булінгу підлітків з інвалідністю.

ВИСНОВКИ

Аналіз теми нашої роботи показав, що зміст соціальної роботи з школярами з інвалідністю включає в себе ставлення до інваліда в суспільстві і визначається множинним комплексом чинників, серед яких провідними є рівень розвитку продуктивних сил суспільства, система економіки, характер виробничих відносин, а також особливості політичних, моральних, філософських, релігійних поглядів. Існуюча система спеціальної освіти при всіх її перевагах має досить серйозний недолік: тривале перебування дітей-інвалідів в одноманітних умовах при відсутності можливості спілкуватися зі здоровими однолітками грубо знижує можливості соціалізації після досягнення юнацького та зрілого віку.

Явище булінгу дає змогу визначити його як довготривалу та систематичну агресію, яка може приймати багато форм, і фізичних і словесних; частину соціального життя групи; неодноразовий напад – соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус тощо. Суть булінгу вбачають не в самій агресії або злості кривдника, а в презирстві, зневазі – сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає кривдникам шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії.

Результати діагностики соціально-психологічної адаптації на першому етапі експерименту за усіма шкалами визначив потенційну групу ризику дітей. Результати анкетування обізнаності учнів щодо булінгу показали, що 71% опитаних були свідками проявів булінгу у школі, а 60% вказали, що з ними траплялись випадки булінгу, а саме постійне приниження або ігнорування – 64%, шантаж або вимагання грошей – 11%, неодноразове побиття – 15%, постійні погрози або залякування – 10%. Тому за результатами були проведені заходи щодо профілактики булінгу підлітків з інвалідністю. Учням варто бути більш обізнаними в темі булінгу та знати як чинити опір, кому про це можна розповісти у випадку того та вміти вирішувати такі проблеми. Другий етап дослідження показав значне

покращення результатів повторного дослідження, що говорить про ефективність заходів профілактики булінгу підлітків з інвалідністю.

Таким чином, можна зробити висновок, що антибулінгова робота в закладах освіти України ґрунтується на превентивному підході та є організованою системою дій множинних суб'єктів: директорів, учителів, соціальних педагогів, психологів школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громадських організацій. З'ясовано, що діяльність із профілактики та протидії булінгу підлітків з інвалідністю пронизує всю систему шкільної освіти: офіційний сайт, навчальний процес, позакласну та позашкільну діяльність і законодавство, що унормовує поведінку всіх учасників освітнього процесу, тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архипова С.П. Методи та технології роботи соціального педагога: навч. посіб. Київ : Слово, 2011. 496 с.
2. Ачитаева И Б. Деструктивные взаимоотношения а учебных группах образовательных учреждений МВД России. Автореф. дис.... каид. психол наук. Москва. 2010. 25 с.
3. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. №2. С. 44-46.
4. Бердышев И. Лекарство против ненависти; семинар записала Е. Куценко. 2005. 15 марта (№ 18). С. 3.
5. Булінг – важлива проблема для дітей в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. *Педагогічний портал: освітня преса*. URL: <http://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayiniyunisefrozpochynaue-kampaniyu-proty-bulingu.html> (дата звернення: 13.11.2020).
6. Безпалько О.В. Підготовка волонтерів до роботи з дітьми обмежених функціональних можливостей: [метод. рек. до проведення тренінг. занять / О.В.Безпалько, С.В.Едель]; Ліга соц. працівників м. Києва, Соц. служба для молоді м. Києва. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2001. 32 с.
7. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка у схемах і таблицях: навч. посібник. Київ: Логос, 2003. 134 с.
8. Безпалько О.В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді: дис. ... доктора педагогічних наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2006. 467 с.
9. Беляєва О. Булінг у шкільному середовищі. Теорія та практика. *Психолог*. 2017. вересень (№ 17/18). С.1–49.

10. Білан В.А. Арт-терапія як один із засобів естетотерапії в корекційнопедагогічній роботі дефектолога. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Педагогічні науки. Черкаси, 2018. №3. С. 22–28.
11. Богданова І.М. Соціальна педагогіка: навч. посібник; ПНПУ імені К. Д. Ушинського. Харків: Бурун Книга, 2011. 160 с.
12. Богданова І.М. Соціальна педагогіка: [навч.посібник]: рек. МОН України як навч. посібник для студ. ВНЗ. Державний заклад «Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського». Харків: Бурун Книга, 2013. 149с.
13. Бондар Н.О. Передумови виникнення та формування сучасного світогляду щодо моделей інвалідності: міжнародний досвід / Н.О. Бондар. *Бізнес Інформ*. 2013. № 3. С. 244-248
14. Возна Ю.В. Роль і функції соціального педагога в роботі з дітьми з обмеженими можливостями. Збірка наукових праць ЧНУ. Черкаси, 2008. С. 36-39.
15. Волков Б. С. Психологія подростка. Москва, 2002. 147 с.
16. Гамрецький І.С. Інтеграція людей з особливими потребами у суспільство як прояв ціннісного і толерантного ставлення до людей / І.С. Гамрецький, О. В. Столяренко, О.В. Столяренко. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 27-39.
17. Гігун Н.І. Проблема формування у суспільстві позитивного ставлення до осіб з обмеженими фізичними і розумовими можливостями. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2015. № 12. С. 10.
18. Горбатова Е. А. Теория и практика психологического тренинга. Санкт-Петербург: Речь, 2008. 320 с.
19. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. Київ, 2009. 36 с.

20. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. пед. проф. І.Д. Зверєвої. Київ: Універсам, 2012. 536 с.
21. Етимологія насильства. *Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики*: матеріали доповідей на Міжн. наук.-практ. конф., Київ, 29-31 жовтня 2002. Київ, 2002. С.119-130.
22. Євдокимова Н.О. Соціально-психологічний тренінг як технологія розвитку особистості студента / Н.О. Євдокимова. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 4. С. 211 - 217.
23. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» ред. від 31.08.2018 URL: <https://www.msp.gov.ua/content/reabilitaciya-ditey-z-invalidnistyu-vnaslidok-dityachogo-cerebralnogo-paralichu.html> (дата звернення: 13.11.2020).
24. Закон України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 № 966-IV URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030966.html (дата звернення: 13.11.2020).
25. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник / за заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової-Еннс О.В. / кол. авторів : Байда Л., Красюкова-Еннс О, Буров С., Азін В, Грибальський Я., Найда Ю. Київ, 2012. 216 с.
26. Іпатов А.В. Актуальні питання медико-соціальної експертизи: технологія, сучасна законодавча база / А В. Іпатов, І.Я. Ханюкова. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2013. № 1. С. 5-18.
27. Калініна Л.А. Використання лялькотерапії як напряму арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку. *Педагогіка*. №5. 2009. С. 25- 29.
28. Колесов Д. П. Современный подросток. Взросление и пол.: Учебное пособие. – Москва: МПСИ Флинта, 2003. – 319 с.
29. Конвенція ООН про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021(дата звернення: 13.11.2020).

30. Кревська Т.М. Організація роботи соціального працівника з дітьми, які мають обмежені можливості в соціально-реабілітаційному центрі «Родина» / Т.М. Кревська, Г.О. Першко. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2017. Вип. 144. С. 368-371.
31. Лушпай Л. І. Шкільний буллінг як різновид суспільної агресії. *Наук. зап.* [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер. :Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf. (дата звернення: 15.11.2020).
32. Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг) / ZipSites.ru : бесплат. електрон. интернет-б-ка. URL: <http://www.zipsites.ru> (дата звернення: 15.11.2020).
33. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18?fbclid=IwAR0eg0ISRhb6irYKukbVCePmzPsPWE0YawBKFTpMRSFrj22D0IE9p4GwSyM> (дата звернення: 13.11.2020).
34. Навчально-методичний посібник «Тренінговий курс з профілактики насильства в шкільному середовищі: форми роботи та можливості організації». URL: <http://www.ipro.if.ua/predmety/ocppsр/media/files/WCU3.pdf>(дата звернення: 13.11.2020).
35. Николаєва В.І. Організаційне забезпечення системи соціальної роботи в Україні: Сучасні реалії / В.І. Николаєва. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія : Державне управління. Том 30 (69) в. 3. 2019. С. 131-137
36. Ожийова О. М. Шкільне насильство : сутність, види, профілактика: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / О. М. Ожийова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2012. С. 10–20.

37. Ожиева Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг. http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia. (дата звернення: 13.11.2020).
38. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: навчально-методичний посібник. Київ, 2013. 96 с.
39. Остролицька Л.І. Соціальна робота з дітьми та молоддю з інвалідністю: міфи та українська реальність. *Педагогічний альманах*. 2012. Вип. 16. С. 242 - 247.
40. Пальчевський С.С. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
41. Паршутин И. А. В классе бойкот! Что делать? Рекомендации классному руководителю школы. *Справочник классного руководителя*. 2009. № 8. URL: http://krgor-school.ru/resources/doc-5603-fileblock_files_56035615.file/name/Рекомендации+классному+руководителю+школы.pdf (дата звернення: 13.11.2020).
42. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник ТГПУ*. 2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.
43. Полторац Л. Роль методів арт-терапії у професійній діяльності соціальних працівників / Л. Полторац. *Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки*. 2013. Вип. 11. С. 261-265.
44. Про становище інвалідів в Україні. Національна доповідь / Мінпраці України, Держ.установа «Наук.-дослід. ін-т соц.-труд. відносин». Київ, 2008. 200 с.
45. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: метод. рекомен. для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл. / О. Дроздов, Л. Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко; за ред. Я. Сухенко. Полтава: ПОППО, 2011. 80 с.
46. Реабілітація дітей з функціональними обмеженнями засобами мистецтва / За ред. проф. А. Й. Капської. Київ: ДЦССМ, 2012. 96 с.

47. Ревть А. Сутність та специфіка організації соціальної роботи з дітьми із функціональними обмеженнями. *Молодь і ринок*. 2016. № 8. С. 38-42.
48. Садова І. І. Арт-терапія як сучасний метод у системі соціальної роботи педагога з дітьми з порушеннями психофізичного розвитку / І. І. Садова. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2012. Вип. 3. С. 197-205.
49. Світлична Т. В. Розвиток інтегрованих соціальних служб як інноваційної моделі надання соціальних послуг населенню. *Державне будівництво*. 2009. № 1 .
50. Сирота Л., Позднякова В. Запобігання насильству в учнівських колективах. Ділова гра для педагогів. *Соціальний педагог*. 2010. № 11. С. 26-29.
51. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. ; ред. : К. Левченко, І. Трубавіна; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді. Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». Київ : Держсоцслужба, 2005. 395 с.
52. Словник-довідник для соціальних працівників і соціальних педагогів / за ред. А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової. Київ: УДЦССМ, 2000. 260 с.
53. Соціальна педагогіка: підручник. 4-те вид., випр. та доп. / за ред. проф. А.Й. Капської. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
54. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / За ред. І.Д. Звереві Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 316 с.
55. Стельмах С. Антигуманізм: вчитель як фасилітатор булінгу в дитячому середовищі. *Наукові записки УКУ*. 2014. Ч. 4 : Педагогіка. Психологія, вип. 1. - С. 293-302.
56. Токарчук Р. Е. Насилие как составообразующий признак хищений: вопросы уголовной ответственности: дис... канд. юрид. наук. – 12.00.08 / Омский гос. унив. Омск, 2008. 178с.

57. Усик О. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до діяльності в системі інклюзивної освіти. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2013. № 8 (2). С. 322 - 329.
58. Форум-театр: формула виходу из кризиса / Д. Доусэт, Е. Еделева, И. Захарченко и др. Британский совет в Украине. Киев, 2007. 66 с.
59. Чайковський М.Є. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : дис. на здобуття наук. ступ. док. пед. наук : 13.00.05 соціальна педагогіка / ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка» . Старобільськ, 2016. 570 с.
60. Швед М. Основи інклюзивної освіти. Львів: Український католицький університет, 2015. 360 с.
61. Школа без насилія. Методическое пособие / Под ред. Н. Ю. Синягиной, Т. Ю. Райфшнайдер. Москва.: АНО «ЦНПРО», 2015. 150с.
62. Щербакова К.В. Реабілітація дітей з функціональними обмеженнями засобами мистецтва : навч. посібник / К.В. Щербакова, Ж.В. Петрочко. Київ : ДЦССМ, 2002. 217 с.
63. Юрків Я.І. Підготовка соціальних педагогів до роботи з дітьми з обмеженими можливостями / Я.І. Юрків. *Вісник Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. Л., 2010. № 19. Ч. 3. С. 29 304.
64. Leshchuk, H. (2017). Possibilities of psychosocial rehabilitation in social work with people with disabilities. *Social Work and Education*. Vol. 4, No. 1., pp. 60 69.
65. Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pflegerl. München, 2007. 225 p.
66. Emotional and behavioural disorders of children and adolescents/ World mental health day. A Global World Mental Health Education Program of The world Federation for Mental Health, 2003.

67. Garrett Anne G. Bullying in American schools: causes, preventions, interventions. McFarland, 2003. P. 172.

68. Anti-Defamation League and the Survivors of the Shoah Visual History Europe. Arora C. M J. Measuring bullying with the life fit School checklist II Palorai Care m Education. 1994 N912. P.11-15.

69. Булинг [Электронный ресурс] II Мюллер В. К. Новый англорусский словарь / В. К. Мюллер. Перераб. и доп. изд. URL : <http://www.rambler.ru/dict/new-enru/00/55/78.shtml>..

70. Dan Olweus, "Peer Harassment: A Critical Analysis and Some Important Issues," in Peer Harassment in School, ed. J. Juvonen and S. Graham (New York: Guilford Publications, 2001): 3-20.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика дослідження соціально-психологічної адаптації

К. Роджерса - Р. Даймонда

Вік досліджуваного: з 14 років.

Процедура дослідження

Психолог пропонує досліджуваному прочитати висловлювання та порівняти їх зі своїм досвідом. У бланку слід зазначити відповідь, базуючись на таких оцінках:

- 0 - це мене зовсім не стосується;
- 1 - це мене не стосується;
- 2 - мабуть, це мене не стосується;
- 3 - не знаю, чи це мене стосується;
- 4 - це схоже на мене, але маю сумніви;
- 5 - це схоже на мене;
- 6 - це точно я.

Текст методики

- 1. Відчуває незручність, коли вступає з кимось у діалог.
- 2. Не має бажання розкриватися перед іншими.
- 3. У всьому подобається ризик, боротьба, змагання.
- 4. Має до себе високі вимоги.
- 5. Часто сварить себе за те, що зробив.
- 6. Часто відчуває себе пригнобленим.
- 7. Має сумніви, що може подобатися особам протилежної статі.
- 8. Свої обіцянки виконує завжди.
- 9. Теплі, добрі стосунки з оточуючими.
- 10. Людина стримана, замкнена; тримається осторонь.
- 11. У невдачах звинувачує себе.
- 12. Людина відповідальна; на неї можна покластися.
- 13. Відчуває, що не у змозі змінити щось, усі зусилля марні.

14. На багато речей дивиться очима однолітків.
15. Приймає в цілому ті правила й вимоги, яких варто дотримуватись.
16. Власних переконань і правил не вистачає.
17. Подобається мріяти, іноді - вдень; важко повертається від мрії до реальності.
18. Завжди готовий до захисту і навіть нападу: переживає образи болісно, розмірковуючи над способами помсти.
19. Уміє керувати собою і власними вчинками, примушувати себе або дозволяти собі; самоконтроль для нього - не проблема.
20. Часто змінюється настрій: настає нудьга.
21. Усе, що стосується інших, не хвилює: зосереджений на собі, зайнятий собою.
22. Люди, як правило, йому подобаються.
23. Не соромиться своїх почуттів, відкрито їх виражає.
24. Серед великого скупчення людей відчуває себе дещо самотньо.
25. Нині бажає все покинути, кудись сховатися.
26. З оточуючими зазвичай вільно спілкується.
27. Важко боротися із самим собою.
28. Напружено сприймає доброзичливе ставлення оточуючих, якщо вважає, що не заслуговує на нього.
29. У душі - оптиміст, вірить у найкраще.
30. Людина вперта; таких називають важкими.
31. До людей критичний, засуджує їх, якщо вважає, що вони цього заслуговують.
32. Часто відчуває себе не тим, хто веде, а тим, кого ведуть: йому не завжди вдається думати і діяти самостійно.
33. Більшість із тих, хто його знає, добре до нього ставиться, люблять його.
34. Іноді бувають такі думки, про які не хочеться комусь розповідати.
35. Людина з привабливою зовнішністю.

36. Відчуває себе безпомічним, має потребу відчувати когось поруч.
37. Прийнявши рішення, виконує його.
38. Приймаючи самостійні рішення, не може звільнитися від впливу інших людей.
39. Відчуває почуття провини, навіть коли звинувачувати себе немає сенсу.
40. Відчуває неприязнь до того, що його оточує.
41. Усім задоволений.
42. Почувається погано: не може організувати себе.
43. Відчуває млявість; усе, що раніше хвилювало, стало байдужим.
44. Урівноважений, спокійний.
45. Роздратований, часто не може стриматися.
46. Часто відчуває себе ображеним.
47. Людина спонтанна, нетерпляча, гарячкувата: бракує стриманості.
48. Буває, що поширює плітки.
49. Не дуже довіряє своїм почуттям: вони іноді підводять його.
50. Досить важко бути самим собою.
51. На першому місці - думки, а не почуття: перед тим як щось зробити, добре поміркуює.
52. Те, що відбувається, тлумачить по-своєму, здатен нафантазувати зайве.
53. Терплячий до інших і приймає кожного таким, яким він є.
54. Намагається не думати про свої проблеми.
55. Вважає себе цікавою людиною - привабливою як особистість, помітною.
56. Людина сором'язлива.
57. Обов'язково треба нагадувати, підштовхувати, щоб доводив справу до кінця.
58. У душі відчуває перевагу над іншими.
59. Немає нічого, у чому б виявив індивідуальність, своє "Я".

60. Боїться думок інших про себе.
61. Честолюбний, небайдужий до успіху, схвалення: у тому, що для нього суттєво, намагається бути кращим.
62. Людина, у якої на даний момент багато такого, що викликає презирство.
63. Людина діяльна, енергійна, ініціативна.
64. Пасує перед труднощами й ситуаціями, які загрожують ускладненнями.
65. Просто недостатньо оцінює себе.
66. Ватажок, вміє впливати на інших.
67. Ставиться до себе в цілому добре.
68. Людина наполеглива, їй завжди важливо зробити все по-своєму.
69. Не подобається, коли з кимось порушуються зв'язки, особливо – якщо починаються сварки.
70. Досить довго не може прийняти рішення, потім має сумніви щодо його правильності.
71. Розгублений, невпевнений у собі.
72. Задоволений собою.
73. Йому часто нещастить.
74. Людина приємна, приваблює інших.
75. Можливо, не дуже вродливий, але може подібатись як людина, особистість.
76. З презирством ставиться до осіб протилежної статі й не має контактів із ними.
77. Коли треба щось зробити, його охоплюють страх, сумніви.
78. Легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно хвилювало б.
79. Уміє наполегливо працювати.
80. Відчуває, що росте, дорослішає: змінюється сам і змінює ставлення до навколишнього світу.

81. Іноді говорить про те, про що насправді не має уявлення.
82. Завжди говорить тільки правду.
83. Схвильований, напружений.
84. Щоб він щось зробив, треба вперто наполягати на цьому.
85. Відчуває невпевненість у собі.
86. Обставини часто змушують захищати себе, виправдовуватись і обґрунтовувати свої вчинки.
87. Людина поступлива, м'яка у ставленні до інших.
88. Людина, якій подобається міркувати.
89. Іноді подобається хизуватися.
90. Приймає рішення і відразу змінює їх; звинувачує себе у відсутності волі, а вдіяти з собою нічого не може.
91. Намагається покладатися на свої сили, не розраховує на чийсь допомогу.
92. Ніколи не запізнюється.
93. Відчуває внутрішню несвободу.
94. Відрізняється від інших.
95. Не дуже надійний, на нього не можна покластися.
96. Добре себе розуміє, усе в собі приймає.
97. Товариська, відкрита людина; легко спілкується з людьми.
98. Сили і здібності відповідають тим завданням, які треба вирішувати; усе може виконати.
99. Себе не цінує: ніхто його не сприймає серйозно, у кращому випадку усі до нього ставляться поблажливо, просто терплять.
100. Хвилюється, що забагато переймається особами протилежної статі.
101. Усі свої звички вважає позитивними.

Обробка та оцінювання результатів

Підраховуються коефіцієнти за формулами:

адаптація (A), самоприйняття (S), емоційна комфортність (E):

$$A, S, E = (a / (a+b)) \cdot 100\%;$$

сприйняття інших:

$$L = (1,2a / (1,2a + b)) \cdot 100\%;$$

інтегральність:

$$I = (a / (a + 1,4b)) \cdot 100\%;$$

прагнення до домінування:

$$D = (2a / (2a + b)) \cdot 100\%.$$

Результати, менші від норми, інтерпретуються як надмірно низькі, а більші від норми - як високі.

№ з/п	Показники		Номери висловлювань	Норма
A	а	Адаптивність	4, 5, 9, 11, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 68, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98	68-136
	в	Дезадаптивність	2, 6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 52, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 65, 70, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100	68-136

АНКЕТА З ПИТАНЬ ОБІЗНАНОСТІ УЧНІВ ЩОДО БУЛІНГУ

Вік _____ Стать _____

1. Яке з визначень характеризує булінг?

А) Вживання образливих слів при спілкуванні;

Б) Сварка з товаришем;

В) Агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується постійним фізичним та психологічним впливом;

Г) Конфлікт людини з однією особою або групою осіб, якій триває протягом певного часу.

2. Обери ознаки, характерні для булінгу:

А) насильство відбувається протягом тривалого часу;

Б) цькуванні беруть участь один або декілька дітей;

В) сварка між особами відбувається одноразово;

Г) між особами часто бувають сварки та примирення ;

Д) в булінгу завжди є жертва та агресор.

3. Чи був ти свідком проявів булінгу в школі?

Так Ні Важко відповісти

4. Чи траплялись з тобою випадки булінгу в школі?

Так Ні Важко відповісти

5. Як що так, то які?

А) постійні погрози, залякування;

Б) неодноразове побиття;

В) постійне приниження або ігнорування ;

Г) шантаж або вимагання грошей.

6. Хто, як правило, чинить булінг в школі?

А) твій ровесник (ровесники);

Б) старші учні;

В) ти сам;

Г) додай свій варіант відповіді _____ .

7. Чи стикався ти з кібербулінгом (булінг в мережі Інтернет, по телефону)?

А) ні;

Б) таке відбувалось зі мною;

В) таке відбувалось з моїми однокласниками;

Г) я сам чинив такі дії.

8. Твої дії у випадку кібербулінгу?

А) не зверну уваги;

Б) відповім тим же;

В) звернусь по допомогу;

Г) твій варіант _____ .

9. До кого ти звернешся у випадку булінгу або кібербулінгу?

А) до спіробітників школи;

Б) до друзів;

В) до батьків або родичів;

Г) зателефоную на гарячу лінію або в поліцію;

Д) твій варіант _____ .

10. З яких джерел ти отримуєш інформацію щодо булінгу та кібербулінгу?

А) від класного керівників, психологів, вчителів;

Б) від батьків або родичів;

В) з мережі Інтернет;

Г) від друзів;

Д) є потреба отримати більше інформації;

Тренінг

«Булінг, його форми виявлення, профілактика та допомога»

Метою тренінгу є ознайомлення учнів з поняттям булінгу, його формами і видами, вироблення толерантності та співчутливого ставлення до жертв насилля, навички надання і отримання допомоги.

Завдання тренінгу:

- ознайомити учнів з булінгом, його формами і видами;
- посприяти теплій та дружній атмосфері, розвинути комунікацію;
- визначити самооцінку;
- запобігання цькуванню у школі;
- надати інформацію про закони, що захищають жертву.
- провести анкетування на виявлення схильності до емпатії.

Обладнання:

- глосарій: «Булінг», «Кібербулінг».
- маркери, аркуші паперу;
- цукерки чи фантики різних видів цукерок за кількістю учасників;

Хід тренінгу

I. Організаційний момент

1. Вправа «Знайомство»

Зазвичай прийнято розпочинати тренінги з знайомства, тому спочатку кожному з учасників пропонується назвати своє ім'я та вказати, як зазвичай їх називаються друзі та рідні.

Також важливо вказати очікування від тренінгу.

Вступне слово тренера. Тема, мета, завдання тренінгу:

1. Що таке булінг і його види.
2. Форми виявлення булінгу.
3. Поняття «кібербулінг».
4. Практична допомога дитині.

Вироблення правил роботи в групі

Обговорення правил роботи на тренінгу: активність, «тут і зараз», правило піднятої руки, дотримання регламенту тощо.

II. Основна частина

2. Вправа «Інтерв'ю»

Задля зняття напруги та емоційних бар'єрів та для кращої комунікації у спокійній атмосфері учасникам пропонується дізнатись один про одного більше то порозмовляти на задану тему протягом однієї хвилини. Для цього вони об'єднуються в зовнішнє та внутрішнє коло та коли минає 60 секунд внутрішнє коло робить крок вправо. Теми (фільми, хобі, домашні улюбленці, їжа, задоволення від життя), про які спілкуються учасники загальні, проте важливі для кращої обізнаності інших.

3. Вправа «Дослідження самооцінки»

4. Вправа «Об'єднання в 2 групи»

Учасники витягують картки із словами «булінг» і «толерантність».

Кількість груп слів відповідає кількості учасників тренінгу.

Вправа «Асоціації»

На початкову букву слова «булінг» (для однієї групи) і слова «толерантність» (для другої групи) учасники пишуть свої асоціації з даними словами. Наприклад, слово «толерантність» у дітей може викликати асоціації: терпіння, спілкування, об'єктивність, любов, єдність, радість, моральність, співпраця тощо. Слово «насильство» у дітей може викликати асоціації: негатив, ненависть, агресія, страх, стрес, знущання, побиття, лицемірство, вигнанець, позбавлення тощо.

Ведучий звертає увагу присутніх на глосарій і висловлювання про жорстоку поведінку і насильство.

Ведучий пропонує вправу, що проходить з використанням техніки мозкового штурму: вільно висловлюються всі бажані, висловлювання не критикуються, записують усі, висловлювання можуть повторюватися.

Мозковий штурм (у двох малих групах)

1 група. Види булінгу.

2 група. Наслідки булінгу.

Представлення результатів мозкового штурму і обговорення у великих групах.

Інформаційний блок

Учасники разом з ведучим дають визначення поняттям, видам булінгу.

Звертають увагу учасників на такий вид жорстокої поведінки як «булінг».

Булінг (від англ. bully— хуліган, залякувати) – форма психічного насильства у вигляді «травлі», бойкоту, насмішок, дезінформації, псування особистих речей, фізичній розправі тощо.

5. Вправа «Відгадай хто»

Учасників об'єднують у 2 групи, завдання кожної групи серед картинок, які подані, знайти жертву булінгу, агресорів та спостерігачів. Кожна з груп має представити своє напрацювання та пояснити, чому вона так думає.

6. Казка про Скріпку

Інструкція: під час розповіді, з канцелярської скріпки роблять певні фігурки

1. Жила-була дівчинка-скріпочка. Вона була дуже життєрадісна, весела, товариська дівчинка.

(Просто скріпка)

2. Одного разу однокласники дали їй образливе прізвисько. І у неї виникло запитання «Чому?».

(Знак питання)

3. Іншого разу вона знайшла свій портфель в шкільному туалеті і дуже засмутилася. (нижня посмішка)

4. Після закінчення уроків скрипочка вийшла погуляти на подвір'я, де інші дівчата почали чіплятися до неї, ображати та дали її стусана (Знак оклику). І скрипочка подумала, що їй робити? Хто її захистить? (Знак питання)

5. Але, все рівно, вона часто згадує той момент, коли її ніхто не ображав і хоче, щоб все була як раніше (зробити смайлік)

Спробуйте зробити скріпочку такою, як вона була раніше.

Підлітковий булінг

Форми:

- Фізичний булінг – навмисні стусани, штовхання, удари, побої, нанесення інших тілесних травм.

- Сексуальний булінг – це підвид фізичного булінгу (дії сексуального характеру).

- Психологічний булінг – насилля яке пов'язане з діями на психіку, наносяться психологічні травми шляхом словесних образ чи погроз, переслідуванням, залякуванням.

Підвиди психологічного булінгу:

1. Вербальний булінг, де зброєю служить голос (образливе прізвисько з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, розповсюдження пліток);

2. Образливі жести чи дії (плювання в жертву або в її направлені); залякування (використання агресивного язика тіла та інтонацій голосу для того, щоб заставити жертву щось робити чи не робити);

3. Ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється чи ігнорується частиною колективу);

4. Вимагання (грошей, їжі, інших речей);

5. Пошкодження чи інші дії з особистим майном (крадіжка, ховання особистих речей);

- Кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів,

Інтернету, інших електронних пристроїв (пересилка неоднозначних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу Інтернет, цькування через соціальні мережі).

Булінг – в основному латентний (прихований, невидимий) для оточення процес, але діти, які страждають від булінгу, отримують

психологічну травму різного ступеня важкості, що призводить до тяжких наслідків.

Причини: заздрість, бажання принизити (заради задоволення, розваги чи самоствердження).

Найчастіше агресор – найпопулярніша особистість у школі, у якої багато друзів і партнерів, він сильний фізично й енергетично, виділяється зовнішністю, одягом, манерою поведінки, можливо, економічним і соціальним статусом. Він твердий, холодний, емоційно-чуттєво недорозвинений, біль інших його не хвилює.

Дитина-жертва найчастіше, самотня (друзі нечисленні, або від страху за себе і зовсім відсутні), слабкіша фізично, соціально нестійка, нестабільна, по природі може бути відособленою, тихою, може мати відмінні від інших риси характеру: тонку душевну конструкцію, плаксивість, уразливість, слабо розвинуте почуття гумору, добродушність, поступливість, не конфліктність. Ці діти не можуть постояти за себе, а захистити їх нікому. Діти-жертви можуть відрізнятися зовні: особливості фізичної будови, поганий зір, хода тощо.

7. Гра «Цукерки» (об'єднання в три групи)

Учасникам роздають цукерки кількох видів (скільки команд — стільки і видів цукерок чи фантиків). Команди формуються за видом цукерок.

Мозковий штурм (у трьох малих групах)

1 група «Рачки». Причини булінгу в шкільному середовищі.

2 група «М'ятні». Причини булінгу поведінки в родині.

3 група «Іриски». Хто і чому може бути жертвою булінгу.

Пояснення своїх відповідей кожною групою, обговорення і доповнення у великій групі.

8. Тест «Виявлення схильності до емпатії»

(Емпатія - здатність людини співчувати, переживати емоційний стан іншої людини, як особистий. Це стійка властивість особистості, її важко виховати і важко побороти)

Інструкція: учень має висловити свою думку («не знаю», «ніколи», «іноді», «часто», «майже завжди», «завжди») щодо наступних стверджень.

1. Мені більше подобаються книги про подорожі, ніж книги про долю людей.
2. Дорослих людей дратує турбота батьків.
3. Мені подобається розмірковувати про причини успіхів або невдач людей.
4. Серед музичних творів віддаю перевагу сучасним.
5. Якщо хвора людина виявляє дратівливість та незадоволення, до цього слід ставитись поблажливо.
6. Хвору людину потрібно постійно підтримувати морально.
7. Стороннім людям не слід втручатися в особистісні конфлікти, що виникають між двома особами.
8. Старі люди зазвичай дуже образливі і вимогливі.
9. В дитинстві сумна музика викликала у мене смуток, навіть сльози.
10. Якщо мої батьки роздратовані, то це впливає на мій настрій.
11. Мені байдуже, що мене хтось критикує.
12. Мені більш до вподоби роздивлятися портрети, ніж пейзажі або натюрморти.
13. Я вибачаю батьків, навіть у тих випадках, коли вони не праві.
14. Якщо кінь погано працює, його треба бити.
15. Коли я читаю про драматичні події з життя людей, то переживаю так, наче це відбувається зі мною.
16. Батьки ставляться до дітей несправедливо.
17. Не можу залишатися осторонь, коли бачу, як сперечаються підлітки або дорослі.
18. Я не звертаю уваги на поганий настрій батьків.
19. Мені подобається спостерігати за поведінкою тварин, я навіть відкладаю інші справи.

20. Фільми та книги можуть викликати сльози лише у сентиментальних та несерйозних людей.

21. Мені цікаво спостерігати за людьми, їхньою поведінкою мімікою.

22. В дитинстві я приносив додому бездомних кошенят, цуценят.

23. Всі люди озлоблені.

24. Коли дивлюсь на знайому людину, то мені хочеться відгадати, яке в неї життя.

25. В дитинстві навколо мене збиралася купка молодших за мене малюків.

26. Коли я бачу поранену тварину, намагаюсь їй допомогти.

27. Людина почуватиметься краще, навіть якщо просто уважно вислухати її.

28. Ставши свідком дорожньої пригоди, намагаюсь залишитись осторонь подій.

29. Молодші діти радіють, коли я пропоную їм нову гру або розвагу.

30. Люди перебільшують, коли кажуть, що тварини здатні відчувати настрій людини.

31. Конфліктну ситуацію людина має вирішувати самостійно, не залучаючи до неї оточуючих.

32. Якщо дитина плаче, то в неї на це є причина.

33. Молодь має поблажливо ставитись до літніх людей і задовольняти їхні прохання, і навіть причуди.

34. Мені хотілося б дізнатися, чому деякі однокласники бувають задумливими.

35. Безпритульних тварин потрібно знищувати, щоб захистити здоров'я людей та домашніх тварин.

36. Мені не подобається, коли друзі розповідають мені про свої проблеми, і зазвичай я змінюю тему розмови.

Обробка отриманих результатів

Перед підрахунком результатів слід перевірити ступінь щирості учня. Якщо він відповів «ніколи» на ствердження за номерами 3, 9, 10, 11, 13, 28, 36 або «завжди» на ствердження 11, 13, 17, 26, то він не був щирим, а прагнув показати себе у кращому світлі.

Результатам тесту можна довіряти, якщо учень дав не більше трьох

Ш. Підсумкова частина

Притча

Колись давно, в одному місті, жив мудрець. Слава про його мудрість рознеслась далеко навколо його рідного міста, люди здалеку приходили до нього за порадою. Але був у місті чоловік, який заздрив його славі. Прийшов він якимось на луг, спіймав метелика, посадив його між зімкнутих долонь і подумав:

– Піду я до мудреця і спитаю у нього: скажи, о наймудріший, який метелик у мене в руках: живий або мертвий? Якщо він скаже “мертвий”, я відкрию долоні, метелик полетить. Якщо він скаже “живий” – я зімкну долоні, і метелик помре. От тоді всі й зрозуміють, хто з нас розумніший.

Так все і сталось. Заздрісник прийшов у місто і спитав у мудреця:

– Скажи, о наймудріший, який метелик у мене в руках: живий чи мертвий?

Пильно дивлячись в очі, мудрець сказав:

– Все в твоїх руках.

Підбиття підсумків

Булінг неприйнятний в будь-якій формі і не виправдовується ніякими факторами. Люди повинні шанобливо ставитися один до одного.

ВАЖЛИВО!

Куди звертатись особі у випадку булінгу:

- в поліцію із заявою про вчинення правопорушення;
- до керівника закладу освіти або вчителя;
- до батьків або дорослих, яким довіряєш;
- до шкільного психолога;

- на національну дитячу «гарячу» лінію 116 111 (для надання консультації);

Якою може бути порада батькам: стати для своєї дитини дорослим, якому дитина може довіряти.

9. Рефлексія тренінгу «Чи виправдались очікування»

Якщо очікування учасника тренінгу виправдалися, то він пише якесь хороше побажання на дошці.

10. Вправа «комплімент»

Ведучий.

Компліменти — це приємне схвалене зауваження на чиюсь адресу. Чи часто ви чуєте компліменти стосовно себе? Подумайте, чи є у вас привід похвалити товаришів, знайти хороші слова для кожного з них? Кажуть, один французький письменник сердито зауважив у колі друзів: «Якщо одним словом ти можеш ошчасливити людину, яким же негідником треба бути, щоб цього слова не сказати!». Різкувато, але правильно. Отже, спробуймо!

Хід вправи

На столі лежать цукерки. Ви берете їх в руки і даєте тому, для кого підготували компліменти.

(Говорить компліменти і учасник, для якого підготовлений комплімент.) (Обговорення.)

Таблиця 1.1

Трактування булінгу

Дослідник	Визначення
Д. Лейн	Асоціює булінг із шкільним цькуванням і погоджується з Роландом, що булінг являє собою тривале фізичне чи психічне насильство з боку індивіда чи групи відносно індивіда, який не здатен захистити себе у даній ситуації.[40]
І. Бердишев	Визначає булінг як свідоме довготривале насильство, що не має характеру самозахисту, і таке, що виходить від однієї або декількох осіб.[33]
І.Н. Кон	Булінг – це залякування ,фізичний чи психологічний терор, який спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі.[13]
Т. Фалд	Вважає булінгом регулярне негативне поведження працівника відносно іншого працівника чи до цілої групи працівників; включає різні причіпки по дріб'язках, часто зовсім необґрунтовані, негативну оцінку роботи або відмову від якої-небудь оцінки, прагнення ізолювати працівника або групу працівників від інших, розпускання брудних слухів і пліток.[31]
Д.Ольвеус	Це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізично сили.[6]
О.Морозов, Д.Булда та М. Бородаєва	Визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частини.[38]
Т. Доукіна	Булінг як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкода, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу.[25]

Таблиця 1.2

Психологічна характеристика «жертв» булінгу і «кривдників» в навчальному середовищі

Учасники булінгу	Психологічні характеристики
«Жертви»	Соціальна відчуженість, здатність відсторонюватись від конфліктів, сензитивність, замкнутість, сором'язливість, соматична послабленість, тривожність, схильність до депресії, занижена самооцінка, невпевненість в собі, занурення в себе (ескапізм) низький ступінь соціальної підтримки.
«Кривдники»	Висока загальна агресивність, позитивне ставлення до агресії, нестача емпатії, велика потреба в домінуванні, успішність і самовпевненість, позитивне самовідношення, відносно високий соціальний статус.

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Паливода Владслав Іванович, студент 2 курсу магістратури, форми навчання заочної, факультету соціології та управління, спеціальність «соціальна робота», адреса електронної пошти vladis412996@gmail.com,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Профілактика булінгу підлітків з інвалідністю в закладах загальної середньої освіти» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (студент) Паливода В.І.
Дата _____ Підпис _____ ПІБ (науковий керівник) Приймак О.М.